**T.C.**
**ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

# İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DIŞ POLİTİKASINDA ŞİİLİĞİN ROLÜ

**Oğuz Can CAFEROĞLU**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Danışman**
**Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÜNAL**

**Çankırı-2022**

**T.C.**
**ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

# İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DIŞ POLİTİKASINDA ŞİİLİĞİN ROLÜ

**Oğuz Can CAFEROĞLU**
**ORCID: 0000-0002-6491-7454**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Danışman**
**Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÜNAL**

**Çankırı-2022**

# İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ ..... iv

TEZ KABUL VE ONAY ..... v

ÖNSÖZ ..... vi

ÖZET ..... vii

ABSTRACT ..... viii

KISALTMALAR ..... ix

**1. GİRİŞ ..... 1**

**2. TARİHSEL SÜREÇ VE İRAN DEVLET YAPISI ..... 6**

2.1. Şii Siyasi Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı ..... 6

2.2. İran İslam Cumhuriyeti'nin Siyasi Yapısı ..... 18

**3. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKA YAPIM SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER ..... 22**

3.1. Humeyni, İdeoloji ve Dinsel Kimlik ..... 23

3.1.1. Velayet-i Fakih Kuramı ve Makamı ..... 27

3.1.2. Devrim İhracı Fikri ..... 28

3.2. İran Kimliği ve Batı Karşıtlığı ..... 30

3.3. İran'ın Demografik Yapısı ve Jeopolitiği ..... 32

3.4. İran Dış Politikasının Dini Yönü ve Dış Politika Araçları ..... 33

3.4.1. Şii Hilali ve Kutsal Yerlerin Korunması ..... 35

3.4.2. Dini Yumuşak Güç ve Kültürel Diplomasi ..... 36

3.4.2.1. İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı ..... 37

**4. İRAN DIŞ POLİTİKASINDA ŞİİLİĞİN ROLÜ ..... 39**

4.1. İran'ın Orta Doğu'da Yürüttüğü Şii Politikası ..... 39

4.1.1. Irak ..... 40

4.1.2. Suudi Arabistan ..... 42

4.1.2.1 İran ve Suudi Arabistan Arasındaki Vekalet Savaşları .....46
4.1.2.1.1. Bölgesel Mücadele .....47
4.1.2.1.1.1. Suriye İç Savaşı .....47
4.1.2.1.1.2. Yemen İç Savaşı .....48
4.1.2.1.1.3. Irak İç Savaşı .....48
4.1.2.1.1.4. Bahreyn Protestoları .....50
4.1.2.1.1.5. Lübnan Anlaşmazlığı .....51
4.1.2.1.1.6. Afganistan .....52
4.1.2.1.1.7. Pakistan'daki Mezhep Çatışmaları .....53
4.1.2.1.2. Arap Baharı Süreci .....54
4.1.2.1.3. Arap Kışı .....54
4.1.2.1.4. İran ve Suudi Arabistan'ın Nükleer Programları .....57
4.1.3. Bahreyn .....58
4.1.4. Kuveyt .....60
4.1.5. Katar .....61
4.1.6. Birleşik Arap Emirlikleri .....62
4.1.7. Umman .....62
4.1.8. Filistin .....63
4.1.9. Lübnan .....64
4.1.10. Suriye .....67
4.1.11. Türkiye .....70
4.2. İran'ın Kafkasya ve Güney Asya'da Yürüttüğü Şii Politikası .....72
4.2.1. Azerbaycan .....72
4.2.2. Afganistan .....75
4.2.4. Hindistan .....76
4.3. İran'ın Afrika'da Yürüttüğü Şii Politikası .....77
4.3.1. Fas .....78

4.3.2. Gana.....79
4.3.3. Senegal .....79
4.3.4. Nijerya .....80
4.4. İran'ın Etkin Olmaya Çalıştığı Diğer Bölgeler.....81
**5. SONUÇ.....84**
**KAYNAKÇA.....91**
**ÖZGEÇMİŞ.....114**

# BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım "İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Şiiliğin Rolü" adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

23/06/2022

Oğuz Can CAFEROĞLU

# ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
# SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

*Oğuz Can CAFEROĞLU* tarafından hazırlanan *İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Şiiliğin Rolü* başlıklı bu çalışma *23.06.2022* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliğiyle* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Uluslararası İlişkiler* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

**TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)**

| | | |
|---|---|---|
| **Danışman** | : Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÜNAL | İmza: …….. |
| **Üye** | : Doç. Dr. Emrah ÖZDEMİR | İmza: …….. |
| **Üye** | : Dr. Öğr. Üyesi Abdullah METİN | İmza: …….. |

**ONAY**

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 26/05/2022 tarih ve 2022/23-03-A sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

# ÖNSÖZ

Şii İslam düşüncesinin temelleri üzerine inşa edilen İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi mezhebi olan Şiiliğin, ülkenin anayasal kurumları ve dış politikasındaki etkisinden dolayı üzerinde durulmaya, hangi amaçlarla ve nasıl kullanıldığı araştırılmaya değer bulunmuştur.

Öncelikle tez konusu seçiminde isteklerimi göz önünde bulundurup bu çalışmanın hazırlanmasındaki tüm aşamalarda yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve deneyimiyle çalışmama yön veren danışman hocam Sayın  Dr. Öğretim Üyesi Serkan ÜNAL'a, lisans ve yüksek lisans öğrenimim boyunca bilgilerini ve tecrübelerini aktaran Çankırı Karatekin Üniversite Uluslararası İlişkiler bölümündeki hocalarıma ve eğitim hayatım boyunca yetişmemde katkısı olan tüm hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Çalışmamı tamamlamam konusunda moral ve motivasyonumu üst düzeyde tutmama yardımcı olan babam Şenol CAFEROĞLU, annem Nesrin CAFEROĞLU ve kardeşim Onur Can CAFEROĞLU'na şükranlarımı sunarım.

23/06/2022

Oğuz Can CAFEROĞLU

# ÖZET

**Tezin Başlığı :** İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Şiiliğin Rolü
**Tezin Yazarı :** Oğuz Can CAFEROĞLU
**Danışman :** Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÜNAL
**Anabilim Dalı:** Uluslararası İlişkiler
**Tezin Türü :** Yüksek Lisans
**Kabul Tarihi :** 23.06.2022

İran İslam Cumhuriyeti dış politikası üzerine yapılan çalışmalar devrim sonrasında Şiilik çerçevesinde oluşturulan anayasal kurumların etkisini göz ardı etmiştir. Bu çalışmanın amacı 1979 Devrimi sonrasında mezhepsel temeller üzerinden şekillenen anayasal kurumların İran dış politikasını belirlemede ne ölçüde etkili olduğunu ortaya koymaktır. Disiplinlerarası yaklaşımla ele alınan bu çalışma Şiiliğin ortaya çıkışını, siyasi gelişimini, İran'ın tarihsel sürecini ve 1979 Devrimi ile birlikte kurulan anayasal düzeni ve sonrasındaki dış politik anlayışını Şiilik ekseninde ele almıştır. Bu çerçevede Türkçe ve İngilizce kaynaklar ile incelenen dönemin gazete ve dergileri gibi süreli yayınlarından faydalanılmıştır. Bu çalışma Şiiliğin İran'ın dış politikasında son derece etkili olduğunu ortaya koymakla birlikte ülkenin dış politik yaklaşımlarının tamamen Şiilik eksenli olmadığını, kimi zaman reel politik bir yaklaşımı da içerdiğini göstermiştir.

**Anahtar Kelimeler:** İran, Şiilik, Humeyni, Dış Politika, Siyasal Sistem.

# ABSTRACT

**Thesis Title** **:** The Role of Shiism in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran

**Author** **:** Oğuz Can CAFEROĞLU

**Supervisor** **:** Assist. Prof. Dr. Serkan ÜNAL

**Department** **:** International Relations

**Thesis Type** **:** Master's Thesis

**Date** **:** 23.06.2022

Studies on the foreign policy of the Islamic Republic of Iran ignored the influence of constitutional institutions created within the framework of Shiism after the 1979 Revolution. The aim of this study is to demonstrate the extent to which constitutional institutions shaped on sectarian basis after the revolution were effective in determining Iranian foreign policy. This interdisciplinary approach focused on the emergence of Shiism, its political development, Iran's historical process and the constitutional institutions established with the revolution and its subsequent foreign policy understanding on the axis of Shiism. In this context, Turkish and English sources and periodicals such as newspapers and journals of the period were used. This study has shown that although Shiism is extremely effective in Iran's foreign policy, the country's foreign political approaches are not entirely Shi'ism-based, but sometimes include a real political approach.

**Keywords:** Iran, Shiism, Khomeini, Foreign Policy, Political System.

# KISALTMALAR

**ABD** Amerika Birleşik Devletleri

**A.g.e.** Adı geçen eser

**BM (UN)** Birleşmiş Milletler (United Nations)

**Bkz.** Bakınız

**Çev.** Çeviren

**Ed.** Editör

**md.** Madde

**M.Ö.** Milattan önce

**M.S.** Milattan sonra

**OPEC** Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)

**s.** Sayfa

**ss.** Sayfa sayısı

**SSCB** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

**T.C.** Türkiye Cumhuriyeti

**Vb**. Ve benzeri

**Vd.** Ve diğerleri

# 1. GİRİŞ

İlk çağlardan itibaren toplumların hayat tarzlarını belirleyen dinler devletler arasındaki ilişkilerin de temel belirleyicisi olmuştur. 1648'de yapılan Vestfalya Antlaşması ile başlayan dönemde uluslararası ilişkilerde dinin etkisi azalırken devlet bazlı analizler, modernist ve seküler kuramlarla ulusal çıkar ve güç unsurları dikkate alınarak yapılmaya başlanmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde sosyal bilimlerde yaygın olarak kabul gören bir yaklaşım olan modernist paradigma, dinin uluslararası siyasette bir rolünün olamayacağını savunurken sosyal inşacı ve post yapısalcı yaklaşımlar dinin ve/veya kültürün temel belirleyici olduğu iddiasındadır. Kimlik politikaları üzerine yapılan çalışmaların artması, 11 Eylül 2001 saldırıları, Afganistan'ın ve Irak'ın işgali gibi olaylar sonucunda dinin uluslararası ilişkilerdeki etkisi yeniden ön plana çıkmıştır.[1] Yakın dönemdeki gelişmelere rağmen dinin uluslararası ilişkileri etkileyip etkilemediği ve etkiliyorsa nasıl etkilediğine dair kapsamlı inceleme yapabilme imkânı sunan bir kuram yoktur. Mevcut kuramlar ise bu çerçevede farklı yaklaşımlara sahiptir. Realistler ve neo-realistler dini ulusal çıkarları korumak veya gerçekleştirmek için kullanılan bir araç olarak görürken,[2] neo-liberaller dini aktörlerin etkisini ve önemini inkâr etmemekle beraber dinin devletler kadar etkili olmadığı görüşündedir.[3] Neo-marksist ve eleştirel kuramcılar kapitalist devletler ve hegemonya uygulanan devletler arasındaki ilişkileri ekonomik ve siyasi açıdan ele aldığı için din unsuruna çalışmalarında yer vermez. Sosyal inşacı ve post yapısalcı yaklaşımlar ise dini ve mezhepsel aidiyetlerin ulusların kimlik ve devlet inşasındaki rolünü göz ardı etmeden dinin uluslararası güç ilişkileri üzerindeki etkisini ve rolünü vurgular.[4] Din ve mezhep olgularının, devletlerin ve devlet dışı aktörlerin karar alma mekanizmalarına ve politikalarına çeşitli şekillerde ve boyutlarda olan etkisi düşünüldüğünde Uluslararası İlişkiler disiplininin din ile de ilgilenmesi kaçınılmazdır.

---

[1] Filiz Çoban Oran, *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, Sentez Yayıncılık, Ankara 2017, s. 11-12.
[2] Kenneth Waltz, *Man, The State, and War*, Columbia University Press, New York 2018.
[3] Joseph Nye ve Robert Keohane, "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", *International Organization*, cilt: 25, sayı: 3, 1971, ss. 329-349.
[4] Oran, s. 14-15.

Din ve küresel siyaset ilişkisini ele alan çalışmaların başında Soğuk Savaş'ın bitimiyle birlikte ortaya çıkan yeni dünya düzenine dair açıklamalar getiren 'Medeniyetler Çatışması' tezi gelmektedir. Huntington uluslararası alanda o güne kadar olan ideolojik çatışmaların yerini din, kültür ve medeniyet temelli çatışmaların alacağını öngörmüştür.[5] Bu tezin dönemin ABD Başkanı G. W. Bush'un Afganistan ve Orta Doğu politikasını etkilediği ve böylece kendini gerçekleştiren bir kehanet haline geldiği varsayılır.[6] Medeniyetlerin bir kısmını kültürel yakınlıklarına göre sınıflandırırken bazılarını da dini hatlara göre kategorize etmiş ancak medeniyet biçimleri içerisindeki kültürel ve inanç farklılıklarını dikkate almamıştır. Medeniyetler Çatışması tezi bir yandan yoğun eleştirilere uğrarken diğer yandan din ve uluslararası ilişkiler bağlamındaki çalışmaların artışını beraberinde getirmiştir. Bu anlamda Soğuk Savaş sonrası sosyal ve siyasal düzende dini çatışmalar ile barış inşasında dinin önemini ele alan kimi çalışmalar[7] öne çıkmıştır.

Devletlerin iç ve dış politikasındaki karar alma süreçleri incelendiğinde inançların İran dışındaki kimi ülkelerde de etkili olduğu görülmektedir. Evanjelist grupların ABD'nin iç ve dış politikasını etkilemesi[8] ve İsrail Devleti'nin politikalarında Museviliğin ve Yahudi milliyetçiliğinin etkisi buna örnek olarak verilebilir. Bir başka örnek de Suudi Arabistan'ın iç ve dış politikasının Vehhabilik anlayışı çerçevesinde şekillenmesidir. 1990'larda Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Bosna-Hersek'teki din ve etnik kökenin etkili olduğu savaş, Müslüman Kardeşler'in iktidar oldukları dönemde Mısır'ın İslami söylem ve uygulamalar üzerinden İran, Suudi Arabistan ve Türkiye ile yakınlaşırken İsrail ile mesafeli olması gibi din ve mezhep temelli politikalar dinin yakın geçmişte ve günümüz dünyasında etkili bir unsur olduğunu göstermektedir.

---

[5] Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, cilt: 72, sayı: 3, 1993, ss. 22-49.
[6] Chiara Bottaci, Benoît Challand, "Rethinking Political Myth: The Clash of Civilizations as a Self-Fulfilling Prophecy", *European Journal of Social Theory,* cilt: 9, sayı: 3, 2006, ss. 315-336.
[7] Mark Juergensmeyer, *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State*, University of California Press, Berkeley 1993; Mark Juergensmeyer, *Global Rebellion: Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militia to al-Qaeda*, University of California Press, Berkeley 2008; Robert Sieple (ed.), *Religion and Security: The New Nexus in International Relations*, Rowman & Littlefield Publishers, Washington 2004; Jeffrey Haynes, "Conflict, Conflict Resolution and Peace-Building: The Role of Religion in Mozambique, Nigeria and Cambodia*", Commonwealth and Comparative Politics* cilt: 47, sayı: 1, 2009, ss. 52-75; Gabriel Almond and Scott Appleby, *Strong Religion: The Rise of Fundamentalisms around the World*, The University of Chicago Press, Chicago 2003.
[8] Detaylı bilgi için bkz: Elif Arat Yıldız, *Evanjelizm: Evanjelistlerin Dünya Siyasetine Etkisi*, Urzeni Yayınevi, İstanbul 2018.

Uluslararası ilişkileri din ve siyaset ilişkisi bağlamında mezhep eksenli değerlendiren çalışmalar da vardır. Orta Doğu'yu Sünni ve Şii rekabeti çerçevesinde değerlendiren yaklaşımın öncüsü olarak görülen Nasr, mezhep çatışmasının güncel nedenlerini kabul etmekle birlikte bu çatışmaların temelinin 7. yüzyıla kadar uzanan tarihi köklerine de vurgu yapar.[9] Bununla beraber yüzyıllar boyunca Sünni rejimlerin egemenliği altında yaşayan Şiiler arasında İran Devrimi ve Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinden sonra bir Şii uyanışının ortaya çıktığını öne sürer. Benzer şekilde Cole, Nakash ve Abdo[10] Orta Doğu'daki çatışmaları anlayabilmenin yolunun Şii-Sünni mücadelesine odaklanmak olduğunu söyler. Cole, Şiilerin siyasal temsili ile bağlantılı gördüğü bu çatışmaların İran Devrimi'nin ikinci aşaması olduğunu ileri sürerken, Abdo mezhep çatışmalarının siyasi iktidar, toprak ve kaynaklara erişim için liderler tarafından kullanıldığını iddia eder.

İran ve Şiilik ile ilgili çalışmalar genel itibarıyla Ak Devrim süreciyle başlamış ve İran Devrimi ile birlikte hızlı bir artış göstermiştir.[11] İran Devrimi'ne kadar olan genel kanı bütün bir Orta Doğu'nun sosyal ve siyasal kültürünü Sünni İslam'ın belirlediği yönünde iken 1979'da gerçekleşen devrim bu algıyı değiştirmek suretiyle Şiiliği dünya gündemine taşımıştır. İran ve Şiilik konusuna odaklanan çalışmaları ile öne çıkan Wastnidge, Ramazani, Algar ve Eisentadt gibi yazarlar İran dış politikasının devrimden sonra geçirdiği dönüşümü ele alır ve Humeyni dönemindeki ümmetçi İslam

[9] Vali Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, WW norton & Company, New York 2006, s. 20-30.
[10] Juan Cole, "A 'Shiite Crescent'? The Regional Impact of the Iraq War", *Current History*, cilt: 105, sayı: 687, 2006, ss.20-26; Yitzhak Nakash, *Reaching for Power The Shi'a in the Modern Arab World*, Princeton University Press, New Jersey 2007; Geneive Abdo, *The New Sectarianism: The Arab Uprisings and the Rebirth of the Shi'a-Sunni Divide*, Oxford University Press, Oxford 2016.
[11] Ak Devrim sonrasındaki başlıca çalışmalar için bkz: A. Reza Arasteh, *Man and Society in Iran*, E. J. Brill, Leiden 1964; Nikki R. Keddie, "The Origins of the Religious-Radical Alliance in Iran", *Past & Present*, sayı: 34, 1966, ss. 70-80; Nikki R. Keddie, "The Roots of the Ulama's Power in Modern Iran", *Studia Islamica*, sayı: 29, 1969, ss. 31-53; Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785–1906*, University of California Press, Berkeley 1969; Abdul-Hadi Hairi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics*, EJ Brill, Leiden 1977. İran Devrimi sonrasındaki başlıca çalışmalar için bkz: James H. Williams, *The ascendance of Iran: a study of the emergence of an assertive Iranian foreign policy and its impact on Iranian-Soviet Relations*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Naval Postgraduate School Monterey Ca, California 1979; Rouhollah K. Ramazani, "Constitution of the Islamic Republic of Iran", *Middle East Journal*, cilt: 34, sayı: 2, 1980, ss. 181-204; Abdulaziz A. Sachedina, *Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism*, State University of New York Press, Albany 1980; Said Amir Arjomand, "Shi'ite Islam and the Revolution in Iran", *Government and Opposition*, cilt: 16, sayı: 3, 1981, ss. 293-316; James A. Bill, "Power and Religion in Revolutionary Iran", *Middle East Journal*, cilt: 36, sayı:1, 1982, ss. 22-47.

anlayışının yerini Şii İslam anlayışının aldığının altını çizer.[12] Sandıklı ve Salihi, Deniz, Gündoğan, Hafeziniya, Koç, Efegil, Parchami, Elias ve Erol gibi pek çok yazar da İran dış politikasını incelerken ülkenin Şiilik anlayışı çerçevesinde yürüttüğü politikalara değinmiş, Orta Doğu'daki çatışmaları ve bölgedeki güç mücadelesini mezhepsel bağlamda ele almıştır.[13] Tüm bu çalışmaların ortak noktası İran'ın anayasal kurumlarının ve iç politik anlayışının dış politikayı belirlemedeki rolünü göz ardı etmeleridir.

Bu çalışma Şiiliğin İran Devrimi ile birlikte yeniden inşa edilen anayasal kurumlar üzerindeki etkisine ve bu etkinin dış politikadaki yansımasına odaklanmak suretiyle literatürde bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Çalışma aynı zamanda İran dış politikasının Şiilik ekseninde geliştiği kabul edilirken bu eksenin dışına çıkan uygulamaların olup olmadığı sorusuna da cevap aramaktadır. İran Anayasası dış politikanın Şiiliği merkeze alacak şekilde uygulanmasını öngörmekte ve devrim ihracı anlayışını benimsemektedir. Bu bağlamda çalışmanın cevabını aradığı sorulardan biri de İran'ın Anayasa'da yazılı hükümlere uygun bir dış politika izleyip izlemediğidir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi mezhebi olan Şiilik (Caferilik) ülkenin iç ve dış politikasını şekillendirmiştir. Bu çerçevede Şiiliğin, ülkenin dış politikasında nasıl,

---

[12] Edward Wastnidge, "The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War", *Politics,* cilt: 35, sayı: 3-4, 2014, ss. 364-377; R.K. Ramazani, "Iran's Revolution: Patterns, Problems and Prospects", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-),* cilt: 56, sayı: 3, 1980, ss. 443-457;

[13] Atilla Sandıklı ve Emin Salihi, *İran, Şii Hilali ve Arap Baharı*, BİLGESAM Yayınları, Rapor no. 35, İstanbul 2011; Cenk Tamer, *İran'ın Kara Hâkimiyeti Teorisi Bağlamında Yemen Politikası,* ANKASAM Yayınları, Ankara 2017; Yıldırım Deniz, "Orta Doğu'da Vehhabi-Şii Mücadelesi", *TESAM Akademi,* İstanbul 2018; Yalçın Sarıkaya, *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*, TASAV Yayınları, Rapor no. 2, Ankara 2012; Mehmet Şahin, "Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller", *Akademik Orta Doğu,* cilt: 1, sayı: 1, 2006, ss. 39-55; Mehmet Şahin, "İran Dış Politikasının Dini Retoriği", *Akademik Orta Doğu*, cilt:2, sayı:2, 2008, ss. 9-20; Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2016; Muhammed Hafeziniya, *İran Jeopoliliği ve Siyasi Coğrafyası*, İraniyat Yayınları, Ankara 2017; Engin Koç, *Ortadoğu Siyasetinde İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Devlet, Kimlik, Mezhep ve Rol*, Dora Yayınları, Bursa 2020; Barış Adıbelli, *Pax Persica: İran Jeopolitiği*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2017; Barış Adıbelli, *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet ve Dış Politika*, Bilim + Gönül Yayınları, İstanbul 2012; Ertan Efegil, "İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar", *Orta Doğu Analiz*, cilt: 4, sayı: 48, Aralık 2012, ss. 53-68; Özden Zeynep Oktav, *Basra Körfezi'nin Değişen Dinamikleri: İran-ABD-Suudi Arabistan İlişkileri,* Beta Yayınları, İstanbul 2011; Vahdettin Bingöl, *Ortadoğu Satrancında Yeni Oyun: Sünni-Şii Çatışması,* Orion Kitabevi, Ankara 2013; Ali Parchami, "An Iranian Worldview: The Strategic Culture of the Islamic Republic", *Journal of Advanced Military Studies Strategic Culture*, 2022, ss. 9-23; Firas Elias ve Mehmet Seyfettin Erol, "İslam Devrimi Sonrasında İran Dış Politikasının Ummu'l Kura Teorisi Bağlamında Analizi", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, 2021, ss.361-385.

nerede ve neden kullanıldığına örnek olaylar ve bölgeler üzerinden cevap aramak önem arz etmektedir. Betimsel analiz, nedensel karşılaştırma ve tarihsel anlatı metotlarının kullanıldığı bu çalışma Uluslararası İlişkiler başta olmak üzere Tarihsel Sosyoloji, İlahiyat ve Siyaset Bilimi alanlarından yararlanılarak disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmıştır. Böylece İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasında Şiiliğin yeri ve etkisi daha iyi anlaşılacaktır.

Türkçe ve İngilizce olarak yazılan birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanmak suretiyle analizlerin yapıldığı bu çalışma giriş ve sonuç dışında üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm İran ve Şii siyasi düşüncesinin tarihsel kökenlerini ele almakta ve İran İslam Cumhuriyeti Anayasası esas alınarak İran'ın siyasi yapısını irdelemektedir. Böylece Şii düşüncenin gelişimi ve Şiiliğin İran'ın iç politikasında nasıl konumlandığı ortaya konmaktadır. Siyasi yapının incelenmesindeki amaç anayasanın ve anayasal kurumların dış politikayı belirlemedeki etkisini ortaya koymaktır. İkinci bölüm İran'ın dini ve milli kimliğini incelemektedir. İran'ın dış politika yapım süreci ve özellikleri, Ayetullah Humeyni'nin görüşleri, dış politikayı etkileyen unsurlar ve Şiiliğin dış politikadaki yeri de bu bölümde ele alınmaktadır. Siyasal sisteminin dış politikaya etkisini merkeze alan çalışmanın üçüncü bölümü büyük oranda Müslümanların, özellikle Şiilerin bulunduğu ülkelere odaklanmak suretiyle İran dış politikasındaki uygulamalarda Şiiliğin ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç bölümü ise kısa bir özet sonrasında çalışma ile ilgili değerlendirme ve analizlere yer vermektedir.

# 2. TARİHSEL SÜREÇ VE İRAN DEVLET YAPISI

## 2.1. Şii Siyasi Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı

İran, binlerce yıllık geçmişe dayanan tarihi ve kültürü ile dünyanın en eski ve süreklilik arz eden uygarlıklarından biridir. İran medeniyetinin geliştiği coğrafi bölge İran kültürel kıtası olarak adlandırılır. Bu bölge kabaca, Kafkasya'dan İndus Nehri'ne kadar uzanan iki Pers İmparatorluğu'nun (Ahameniş ve Sasani) İran platosunu çevreleyen topraklarına karşılık gelir.

Proto İranlı kabileler M.Ö. 3. veya 2. binyılda İran platosuna göç etmiştir. M.Ö. bininci yılın başlarında Medler, Persler ve Partlar İran platosuna yerleşirken İskitler, Sarmatlar ve Alanlar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları yurt edinmiştir. Yeni Asur İmparatorluğu gücünün doruk noktasındayken Medler, Persler ve bölgedeki diğer halklar da bu imparatorluğa haraç ödemiştir. Medler, Deioces önderliğinde M.Ö. 7. yüzyılda bağımsızlıklarını kazanıp kendi imparatorluklarını kurmuştur. İranlı bir halk olan Persler de M.Ö. 550'li yıllarda Büyük Kiros önderliğinde Medleri yıkarak Ahameniş İmparatorluğu'nu kurmuştur. Bu imparatorluk zamanla hükmettiği toprakları genişletmiş ve dönemin en büyük devletlerinden biri haline gelmiştir. Günümüze kadar ulaşan ve İslam'dan önce İran coğrafyasında yaygın inanç olan Zerdüştlük'ün 'iyiliği/adaleti yayma' fikri de bu döneme kadar uzanmaktadır.[14]

Ahameniş İmparatorluğu'na M.Ö. 330'larda Büyük İskender tarafından son verilmiştir. İskender'in ölümünden sonra kurulan Selevkos İmparatorluğu İranlı bir halk olan Partların M.Ö. 247'deki isyanına kadar İran coğrafyasında varlığını sürdürmüştür. İran-Roma savaşları Part İmparatorluğu döneminde başlamıştır. Part İmparatorluğu'na M.S. 224'te Sasaniler son vermiştir. Zerdüştlük inancı Sasaniler tarafından kurumsallaştırılarak 'Pers Rönesansı' başlatılmıştır. Sasani İmparatorluğu kendisini İranlıların (Aryanların) yurdu anlamına gelen 'İranşehr' olarak adlandırmış, hükümdarları da tıpkı Ahameniş hükümdarları gibi evrensel hükümdarlık kavramını

[14] Detaylı bilgi için bkz: Eray Karaketir, "Pers Kralı Büyük Kyros'un (M.Ö. 559-530) Antik İran Dinleriyle İlişkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* cilt: 3, sayı: 9, 2016, ss.36-48.

kullanmış ve meşruiyetlerini tanrısal bir kaynağa dayandırmıştır.[15] Partlar gibi Sasaniler de Roma'ya karşı savaşmış, uzun süren bu savaşlar her iki imparatorluğu da tüketmiş ve onları güçsüzleştirerek savunmasız bırakmıştır.

İslamiyet'in doğuşuyla birlikte Arap Yarımadası'nda yeni bir güç ortaya çıkmıştır. Hz. Ebu Bekir döneminde başlayan İran seferleri Hz. Ömer döneminde sonuç vermiş ve kısa süre içinde İran, İslam Devleti sınırlarına dahil edilmiştir. İslamiyet İranlıların dünya görüşünü değiştirmiş, bölgenin kültürel ve tarihi mirası da İslami fikirlerin gelişimini etkilemiştir. Bu noktada Şiiliğin İran dış politikasındaki yerini anlayabilmek için Şii siyasi düşüncesinin gelişiminden bahsetmek faydalı olacaktır.

Siyasi anlaşmazlıklar neticesinde politik güç istenciyle ortaya çıkan Şiilik farklı aşamalardan geçerek günümüze ulaşmıştır. Müslümanlar arasındaki ilk ciddi fikir ayrılıkları Hz. Muhammet'in vefatından sonra İslam Devleti'nin başına geçecek olan kişinin kim olacağı ile ilgilidir. Hz. Muhammet'in ölümünden önce halefi olarak damadı ve amcasının oğlu olan Hz. Ali'yi seçtiğine inanan ve bu görüşü savunanlar için kullanılan Şi'atü'l-Ali kavramı zamanla 'Şii' veya 'Şia' olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu fikir ayrılıkları zaman içerisinde siyasi boyut kazanarak mezhepleşmiştir. Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin halifelik dönemlerinde yaşanan gelişmelerin siyasi, kültürel ve sosyolojik boyutları İslam mezheplerinin gelişim süreçlerinde etkili olmuştur. Ortaya çıkışı ve tanımı noktasında farklı görüşler olsa da genel anlamda Şiilik, Hz. Muhammet'in Hz. Ali'yi halefi olarak seçtiğine, Hz. Ali'nin soyundan gelen imamların günahsız olduklarına ve onların İslam ümmetinin başında bulunması gerektiğini savunan bir mezheptir.[16] Buna dayanak olarak gösterilen Gadir-i Hum Olayı[17] Şiiler tarafından şu şekilde yorumlanır: Mekke'ye Hacca giderken yetmiş binden[18] fazla kişi Hz. Muhammet'i takip etmiş, Hz. Peygamber, Kur'an'dan

---

[15] Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, (Çev: Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2019, s. 80-81, 110.

[16] Hasan Onat, "Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine", İslami Araştırmalar Dergisi, cilt: 3, sayı: 3, 1989, s. 123.; Muhammed Hüseyin Tabatabai, *Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia*, (Çev: Kadir Akaras ve Abbas Kummi), Kevser Yayınları İstanbul 1999.; Turgut Atam, Şiiliğin Doğuşu, Asr Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 20-21.; Heinz Halm, *Şiîler*, (Çev: Muhammet Mertek), Runik Kitap, İstanbul 2020, s. 11.; Farklı görüşte olanlar için bkz: Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiye Şîası*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984.

[17] Bu olay dışında Kırtas Olayı ve Sakifetü Beni Saide Olayı da etkilidir.

[18] Sayı ile ilgili farklı görüşler vardır. Bkz: Bünyamin Erul, "Vedâ Haccı", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Erişim Tarihi: 22.06.2022, https://islamansiklopedisi.org.tr/veda-hacci

yüze yakın ayet okuyarak ümmeti amelleri ve gelecekleri konusunda uyarmıştır. Hacdan dönüş sırasında Hz. Muhammet vefatının yakın olduğunu anlamış ve Hz. Ali'yi halefi ve ümmetin kendinden sonraki lideri olarak atamıştır.[19] Şii ulema Gadir-i Hum olayıyla İslam dininin tamamlandığını iddia etmekte ve buna delil olarak; Mâide Suresi'nin üçüncü ayetinde geçen: *"...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim..."* ibarelerini, yine bu dönemde inen ayetleri ve Hz. Muhammet'in: *"Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allahım, onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol!"* demesi üzerine Hz. Ömer'in ve ashabın *"Ey Ali! Sen her müminin mevlâsı oldun"*[20] diyerek Hz. Ali'yi tebrik etmesini ve yine Hz. Muhammet'in: "*Size iki şey bırakıyorum; onlara temessük etseniz necat bulursunuz: biri Kitabullah [Kur'an], biri Âl-i Beytim [Ehl-i Beytim]"*[21] hadislerini göstermektedir. Yukarıdaki bağlamlarda Şiiler, Hz. Peygamber'den sonra İslam Devleti'ni yönetecek manevi yetkiye sahip tek kişi olarak Hz. Ali'yi görmektedir.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden (656) sonra yaşanan Cemel Vakası (656), Sıffin Savaşı (657), Hakem Olayı (657) ve Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle (661) birlikte Şiilik tam anlamıyla 680'de Hz. Hüseyin ve ailesinin Emevi hükümdarı Yezid tarafından Kerbela'da katledilmesiyle siyasi bir boyut kazanmaya başlamıştır. Şiiliğin doğuşundan itibaren içinde barındırdığı politik güç istencinin ve itikadi yönünün filizlenmeye başlaması esas itibarıyla Hz. Hüseyin'in intikamını almak için Emevilere karşı çıkan ayaklanmaların[22] başladığı zamana karşılık gelmektedir. Bu ayaklanmalar sırasında Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonraki imamın Muhammet bin Hanefiyye[23] olduğu ve O'nun Mehdi olduğu yönünde birtakım yeni düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Şiiler arasında; beda (Allah'ın kararını değiştirmesi), gaybet (duyularla algılanamama, kaybolma, gizlenme) ve recat (ölümden geri dönme) inançları

[19] John Esposito, *Islam: The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2005, s. 44
[20] Ahmed b. Hanbel, Musned, IV, 281. Aktaran: Ethem Ruhi Fığlalı, "Gadîr-i Hum", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim tarihi: 04.05.2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/gadir-i-hum
[21] Ethem Ruhi Fığlalı, "Gadîr-i Hum", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim tarihi: 04.05.2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/gadir-i-hum ; Ehlibeyt, Şiilikte Hz. Muhammet, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ve onların soylarından gelen 12 İmamı tanımlamak için kullanılır. Sünnilikte kesin hatlarla çevrili olmamakla birlikte Hz. Muhammet'in hanımları, çocukları ve torunlarını tanımlamak için kullanılmaktadır.
[22] Tevvabin İsyanı ve Muhtar'ın İsyanı bu ayaklanmaların başında gelmektedir.
[23] Kerbela Olayından kurtulan tek kişi. Hz. Ali ve Hz. Havle bint Cafer'in oğlu. Kendini iktidar mücadelesinden ve hizipçilikten uzak tutmuştur. 5. Emevi Halifesi Abdülmelik'e biat etmiştir.

yayılmaya başlamıştır.[24] Emeviler döneminde yaşanan mezhep temelli iç karışıklıklar Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Emevi ve Abbasilerin ehlibeyte yönelik tutumları Şiilerin devlete olan güvenini zedelemiş ve onların gözünde itibarsızlaştırmıştır.[25] Sünnilikte devleti yönetmesi gereken kişinin, Müslümanların geneli tarafından kabul gören bir halife olması gerektiği düşüncesi vardır. Şiilikte ise temel olarak Hz. Ali'nin soyundan gelen bir imamın dünyevi ve ruhani işleri düzenleme yetkisiyle birlikte nizamını sağlaması gerektiği inancı vardır. Şiilik ve Sünnilik arasındaki bu farklılık imamet ve hilafet ayrımının da nedenidir.[26]

Emevi ve Abbasi dönemlerinde yaşanan olaylar Şiiliğin itikadi yönünün gelişmesinde ve farklı görüşlerin Şiilik içerisinde yeni mezhepleri ortaya çıkartmasında etkili olmuştur. Şiilik içerisinde yer alan mezheplerin birbirinden ayrıldığı nokta daha çok imamet sırası ile ilgilidir. Bunlardan en kalabalık olanları Zeydiyye (Beşçiler), İsmailiyye ve İmamiyye (Onikiciler, İsnaaşeriyye, Caferi) günümüze kadar gelebilen Şii mezheplerinin öne çıkanlarıdır. Bu üç mezhep dışında farklı düşünceler de ortaya çıkmış ancak bazıları zaman içerisinde diğerlerinin içerisinde erirken, Dürzilik[27] örneğinde olduğu gibi bazıları da İslami çizgiden ayrılarak farklı bir inanç sistemi haline gelmiştir.[28]

Zeydiler, beşinci imam olarak Muhammet el-Bakır yerine kardeşi Zeyd bin Ali'yi kabul ederler. Beşçiler olarak anılmalarının nedeni budur. İsmailiyye mezhebi, Ca'fer es-Sâdık'ın vefatından sonra Musa el-Kâzım yerine, ölmediğine inandıkları, kardeşi İsmail'i yedinci imam olarak kabul ederler. Bu yüzden kimi zaman yediciler olarak anılırlar. İsmaililere göre Muhammet bin İsmail gaybet halindedir ve mehdi olarak dönecektir. Bu mezhebi diğer mezheplerden ayıran ve dini olarak sakıncalı görülen en

[24] Detaylı bilgi için bkz: Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,* Endülüs Yayınları, İstanbul, 2019.
[25] İsmail Safa, "İmamîye Şîâsında Otorite Problemi Âyetullah Humeynî'nin Velâyet-i Fakîh Kavramı", [Bildiri] *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1993, s. 375-376. Erişim tarihi: 06.05.2021, http://isamveri.org/pdfdrg/D025224/1993/1993_USTUNIS.pdf
[26] Hasan Onat "Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 32, 1992, s. 89.
[27] Şiiliğin İsmailiyye kolundan ayrılarak ortaya çıkan Dürzilik, reenkarnasyon inancını barındırmakla birlikte altıncı Fatımi halifesi Hakim'e ilahlık ve mehdilik atfetmektedir. Dürziler günümüzde Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail'de dağınık halde yaşamaktadır.
[28] Robert Gleave, *Şiilik*, Youssef M. Choueiri (ed.), *Orta Doğu Tarihi: Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*, (Çev: Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2017, s.109-110.

önemli nokta 'her zahir için bir batın vardır' şeklindeki yorumlarıdır. İsmaililer açık olan ve görünen her şeyde gizli bir mana olduğuna inanırlar. Kur'an-ı Kerim'i de bu şekilde yorumlayan İsmaililer, Allah'ın varlık alemindeki konuşan (natık) delili olarak Peygamber'i, susan (samit) delili olarak da imamları görmektedirler.[29] Tunus'ta kurulan ve yaklaşık 300 yıl boyunca Kuzey Afrika'nın ve Orta Doğu'nun bir bölümünde varlık gösteren Fatımi Halifeliği/Devleti yöneticileri İsmailiyye mezhebindendir.[30] İmamiyye (İsnaaşeriyye), Hz. Muhammet'in Hz. Ali'yi halefi olarak seçtiğine, yönetme yetkisinin on iki imamda olduğuna ve imametin Hasan el-Askeri'yle birlikte sona erdiğine ancak halefi olan oğlunun mehdi olarak gayb aleminden tekrar gelerek imamet görevini üstleneceğine inanılan Şii mezhebidir.[31] Bu mezhep İsnaaşeriyye, Onikicilik, On İki İmamcılar, Caferilik veya Ca'feriyye olarak da anılmaktadır. Caferilik olarak anılmasındaki en büyük neden Ca'fer es-Sâdık'ın mezhebin önderliğini yapmış olmasıdır. Mezhebe göre bütün imamların ilminin öğrenilmesi ve sözlerine itimat edilmesi gerekmektedir. Bu ilmin yalnızca Ca'fer es-Sâdık'tan öğrenilebilmiş olması, onun mezhep içerisinde daha hürmet gösterilen kişi olmasına neden olmuştur.[32] Caferilere göre Allah yönetme yetkisini Hz. Muhammet'e, Hz. Muhammet de imamlara vermiştir. Bu çerçevede imamların sonuncusu olan on ikinci İmam Mehdî el-Muntazar'ın (İmam Mehdi)[33] babası on birinci İmam Hasan el-Askeri'nin hayatını kaybetmesinden sonra Samarra'daki evlerinde kaybolduğuna ve dünyevi aleme tekrar döneceğine inanılır.

Caferilerin diğer İslam mezheplerinden farkı masumiyetin, günahlardan arınmışlığın peygamber dışında imamlarda da olduğu inancıdır. İmamların mertebesinin Allah'ın hükümlerini ve ümmetin doğru yolunu korumaları açısından peygamberlik mertebesine denk olduğu ifade edilir. Bununla beraber imamlar da peygamberler gibi mucizeler gösterebilir. Hz. Muhammet'in ilmini varisi olan imamlara bırakması nedeniyle imamların dini olan her konuyu bildiği kabul edilir.[34]

---

[29] Tabatabai, s. 72-75

[30] Detaylı bilgi için bkz: Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu: Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi,* (Çev: Fatih Yücel), Kronik Kitap, İstanbul 2021.

[31] Ethem Ruhi Fığlalı, "İsnâaşeriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim tarihi: 06.05.2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/isnaaseriyye

[32] İsmail Mutlu, *Tarihte ve Günümüzde Caferilik*, Mutlu Yayıncılık İstanbul 2000, s.83-85.

[33] İmam Mehdi Ebu Kasım, El-Mehdi, On İkinci Ali gibi farklı isimlerle de anılır.

[34] Suphi Es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Bir Yayıncılık, (Çev: İbrahim Sarmış), İstanbul 1983, s. 98-99.

Küçük gaybet dönemi (el-Gaybet es-Suğrâ), İmam Mehdi'nin gizli bir hayat sürdüğü, ancak dört naip[35] aracılığıyla takipçileriyle temas halinde olduğu dönemi tanımlar. Bu dönem 874'te (hicri 260) başlayıp son naip Muhammet Semuri'nin 941'de (hicri 329) vefat etmesiyle sona ermiştir. Küçük gaybet dönemi bitince imamların sayısı 12 ile sınırlandırılmıştır. Bu tarihten itibaren başlayan ve İmam Mehdi'nin nizamı sağlamak üzere döneceği zamana kadar devam edecek süreç büyük gaybet (el-Gaybet el-Kubrâ) dönemi olarak adlandırılır.[36]

Sünniler ve Şiiler uzun zaman iç içe yaşamış olsalar da içinde bulundukları tarihsel süreçleri farklı yorumlamışlardır. Sünniler için ilk dönemlerdeki İslami başarı ve güç, Allah'ın inançlı bir topluluğa rehberlik ve mükafatının yanı sıra Müslüman inanç ve iddialarının doğrulandığının işaretidir. Şiiler için ise ezilen ve mirastan mahrum bırakılan bir topluluğun Allah'ın egemenliğini ve adaletini imamlar önderliğinde yeniden tesis etme mücadelesinin bir yansımasıdır. Şiilere göre Hz. Ali'nin Muaviye'ye, Hz. Hüseyin'in de Yezid'e karşı giriştiği mücadele gibi adil yönetimi tesis etmek için Allah yolunda 'şerrin gücüne' karşı sonuna kadar mücadele etmek gerekmektedir. Hz. Hüseyin gibi acı çeken imamların yaşamları, zulüm gören bir topluluğunun yaşadığı baskı ve adaletsizliklerin somut bir göstergesi olarak kabul edilir. Şiiler, Sünni hilafetlerin yönetimi altında kaldıkları yüzyıllar boyunca ulema öncülüğünde kurulacak adil bir toplumsal düzen beklentisi içinde olmuştur. Mehdi ve gaybet inancının Caferilikte inancın şartı haline gelmesindeki en büyük nedenlerden biri Hz. Muhammet'ten ve ilk imamlardan geldiği iddia edilen 'İmamın gaybete gireceği' şeklindeki rivayetler iken diğer bir neden de on birinci İmam'ın vekil bırakmadan hayatını kaybetmiş olmasıdır. Şiilerin o günlerde yaşadığı korku ve kriz on ikinci imamın gayb alemine çekildiği ve nizamı sağlamak için tekrar döneceği söylemiyle aşılmıştır. Mehdi ve gaybet inancı sayesinde siyasi ve dini açıdan zor durumda kalan Şiiler kurtulma ümidi bulmuştur.[37] Bu inanış Şii topluluklarda yüzyıllar

[35] Naipler, İmam Mehdi'nin gayb alemine çekilmesinden sonra İmam ile Şiiler arasındaki irtibatı sağlamak için görevlendirildiğine inanılan kişilerdir. Bunlar Osman bin Said Ömer, Muhammet bin Osman bin Said Ömer, Hüseyin bin Ruh Nubahti ve Ali bin Muhammet Semuri'dir.

[36] Avni İlhan, "Gaybet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim tarihi: 13.05.2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/gaybet--sia

[37] Halil İbrahim Bulut, "Şii Fırkalarda Gaybet ve Ricat İnancı", *İslâmiyât*, cilt: 8, 2004, s. 140-142. Erişim tarihi: 13.05.2021, http://isamveri.org/pdfdrg/D01910/2005_1/2005_1_BULUTHI.pdf

boyunca Mehdi'nin kim olduğu, ne zaman geleceği gibi konular üzerinden farklılaşıp gelişerek günümüze kadar ulaşmıştır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nda 5. maddede yer alan *"Allah zuhurunu tez kılsın, Hazret-i Veliyy-i Asr [Hz. Mehdi]'ın gaybeti zamanında; İran İslam Cumhuriyeti'nde İslami ilkelere bağlı iktidar (Velayet-i Emr) ve toplumun (inananların) dini rehberliği (İmamet-i Ümmet), 107nci maddede belirtildiği […] sıfatlarına sahip Fakih'in sorumluluğundadır."*[38] ifadelerinde görüldüğü gibi bu inanç Anayasa'da da yerini almıştır.

İran'da hüküm süren ancak 945'te Bağdat'ı Abbasilerden alan Deylem asıllı Büveyhi hanedanının İmamiye Şiiliğinin tarihinde ve gelişiminde özel bir yeri vardır. Bu dönem Şii ve Sünni ilişkileri açısından da önemlidir. Büveyhiler Bağdat'ı ele geçirdiklerinde Kerbela anmaları ve Gadir-i Hum Bayramı düzenlemeye başlayarak Şiilerin inançlarını daha önce olmadığı kadar özgür bir şekilde yaşamalarına olanak sağlamıştır.[39] Büveyhiler her ne kadar İmamiyye Şiiliği'ni yaysa da yalnızca Sünnilerle değil Şiilerle de mücadeleye girmiştir. Şiiliğin İsmaili kolundan olan Fatimilere karşı savaşlar buna örnek olarak verilebilir. Büveyhi hanedanı 1055'te Tuğrul Bey önderliğindeki Selçukluların Bağdat'ı alması sonucunda yıkılmıştır. Bağdat ve yakın coğrafyasının mezhepsel mücadele alanına dönüşmesi ve bu mücadelenin etkilerinin günümüze kadar ulaşmasında Büveyhi hanedanının son dönemindeki Sünni ve Şii gerginliğinin de etkisi olduğu söylenebilir.

Selçuklu hanedanı Sünni olmasına rağmen devlet içerisinde vezirlik de dahil olmak üzere çeşitli görevlere Şiileri getirmiştir. Aynı durumun İlhanlılar döneminde de devam ederek Şii alimlere fikir özgürlüğü sağlanması[40] Şii siyasi düşüncesinin zorunlu veya gerekli durumlarda pragmatik bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.[41] İlhanlılar döneminde Şiilik usûl-i fıkıh[42] yönünden gelişmiş ve Şii ulema toplumdaki

[38] *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*, (Çev: Halil Çeçen), Legal Yayınevi, İstanbul 2019, s. 24.
[39] Edip Akyol, "Büveyhiler'in Bağdat Hâkimiyeti (334/945-447/1055)", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 2018 s. 120-129.
[40] Detaylı bilgi için bkz: Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
[41] Mazlum Uyar, *Başlangıcından Günümüze Şii Politik Düşüncesi*, İyidüşün Yayınları, İstanbul 2020, s. 402.
[42] Usûlü'l-fıkh veya fıkıh usûlü, fıkıh yani İslam hukukunun iki dalından biridir. Fıkhın kaynaklarını ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemlerini inceleyen bilim dalı. Detaylı bilgi için bkz: Asım Cüneyd Köksal ve İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", Erişim tarihi: 15.05.2021, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/usul-i-fikih

etkinliğini artırarak siyasi ve toplumsal rolünü güçlendirmiştir. Ulemanın Safeviler döneminde elde ettiği gücün temelleri İlhanlılar zamanında atılmıştır.

Safevi tarikatı 15. yüzyıl ortalarında Şeyh Cüneyt'in başa geçmesiyle birlikte Şiiliğe meyletmeye başlamıştır. Şeyh Cüneyt'in oğlu Şeyh Haydar'ın liderliğinden itibaren bu süreç hızlanmış ve Safeviler bölgedeki en etkin Şii gücü haline gelmiştir.[43] Şii siyasi/dini düşüncesinde ve İran tarihinde önemli izler bırakan Safeviler, Şah İsmail'in dini ve siyasi olarak tek bir otorite haline gelmesiyle birlikte Şiiliği yaymayı dini bir vecibe olarak benimsemiştir. Şah İsmail'in kendini 'İmam Mehdi'nin Vekili' olarak tanımlaması da bunun bir göstergedir.[44]

Emevi ve Abbasi dönemlerinden itibaren Şiilerin Sünni yönetimlerle olan mesafesi Safeviler ile tamamen birlikte sona ermiştir. Bu süreçte Şii ulema Safevi meşruiyetinin güçlenmesini sağlarken kendilerinin ve takipçilerinin de çıkarını gözetmiştir. Böylece Safeviler hükmettikleri yerleri çok büyük oranda Şiileştirerek mezhepsel tekeli sağlamış ve günümüzdeki devlet ve mezhep temelli Şii yönetim anlayışının temelini atmıştır.

Safevi Devleti'nde Şii ulema Caferiliğin resmi mezhep haline getirilmesi ve Sünni bölgelerin Şiileştirilmesi gibi konularda önemli rol oynamıştır. Bu konuda Caferi mezhebinin müceddidlerinden biri olan Lübnanlı Muhakkık-ı Sânî Kereki'nin katkısı büyüktür. Kereki ülkedeki ulemanın dini ve toplumsal konumunun yükseltilmesinde etkili olmakla kalmamış aynı zamanda ulemanın sadece dini ve sosyal yaşamda değil siyasi hayat başta olmak üzere her alanda etkin olması gerektiğini ileri süren yaklaşımıyla yüzyıllar sonra Humeyni tarafından sistemleştirilen velayet-i fakih kuramının da ilham kaynaklarından biri olmuştur.[45]

Safevilerin merkezi bir güç olarak İran'a hükmetmesi, İslam fetihlerinden beri İran'ın merkez dışından yönetilmesinin bir sonucu olarak İslam dünyasındaki en köklü

[43] Tahsin Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim tarihi: 21.06.2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-safevi

[44] Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Emin Bars, "Şah İsmail Hatayî'de "Kutup/Mehdi" İnancı", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt:5 sayı: 1, 2021, ss. 1-26.

[45] Menderes Kurt, "Safevi Dönemi Şiî Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine", *İran Çalışmaları Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, 2018, 61-90.

mezhepsel krizin de doğmasına neden olmuştur. 16. yüzyılda Akkoyunluların yıkılarak Safevilerin güçlenmesi, Memlük topraklarının Osmanlılar tarafından fethedilmesi, Şiiliğin Safevi Devleti içerisinde güçlenerek etki alanını geliştirmeye çalışması, Osmanlı Devleti'nin bunu bir tehdit olarak algılayarak önlemler alması Orta Doğu'daki dengelerin değişmesine ve mezhepler arasındaki sorunların derinleşerek günümüze kadar gelmesine neden olmuştur.

Safevi Devleti, özellikle Şah İsmail dönemi, İran merkezli Şii bir yapı olması ve mezhepsel kimlik ile kültürel kimliğin milli bir kimlik haline dönüştürülmesi açısından oldukça önemlidir. Günümüzde İran açısından iç içe geçmiş olan Şiilik ve İran milliyetçiliği, İran İslam Cumhuriyeti politikalarının en belirleyici unsurudur. Bunun kökenleri Safevi Devleti'ne kadar uzanmaktadır.

Safevi Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte İran'da etkili olan bir diğer isim Nadir Şah'tır. 1736 yılında İran'da siyasi birliği büyük ölçüde sağlayarak Afşar (Avşar) Devletini kuran Nadir Şah, Safevilerin izlediği mezhepçi politikayı bid'at olarak görmüş ve bundan uzaklaşmak istemiştir. Nadir Şah, Osmanlı Devleti'nin Bağdat Valisi olan Ahmet Paşa'nın da yardımıyla Şii ve Sünni ulema arasında gerçekleşen görüşmeler yoluyla Caferiliği beşinci mezhep olarak kabul ettirmeye çalışmıştır. Nadir Şah'ın Şiileri ve Sünnileri bir araya getirmeye yönelik bu girişimi bir sonuca ulaşamasa da sözü edilen mezhepler arasındaki ilişki bağlamında son derece iyi niyetli ve olumlu bir adımdır. Felsefi bir altyapının olmaması ve iki tarafın da zihnen hazır olmayışları gibi nedenler bu girişimin sonuçsuz kalmasındaki en önemli unsurlardır.[46]

Kaçarlar İran'ın kontrolünü 1794'te ele almıştır. 1925'e kadar süren bu dönem, modern İran tarihçilerinin önde gelen isimlerinden biri olan Ervand Abrahamian tarafından İran tarihinin en sıkıntılı dönemi olarak kabul edilir.[47] Bu dönemde İran daha çok Batılı güçler ve Rusya ile siyasi ve askeri alanda bir mücadele içinde olmuştur. Ekonomik olarak çöküşe giren ülkeyi sömürüye açık hale getiren bu durum halkın yöneticilerine sırt çevirerek Safeviler'den sonra toplumun her alanına kök salan

[46] Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 60-77.
[47] Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, (Çev: Dilek Şendil), İstanbul 2020, s. 11-12.

ve merkezi hükümetten bağımsız hareket edebilen[48] Şii ulemaya sığınmasına neden olmuş, Şii ulema da toplumsal ve siyasi gücünü artırmıştır. Bu dönemde Şii siyasi düşünce tarihi açısından önemli olan gelişmelerden biri de dini hükümlerin tespiti için Kur'an, hadis ve icmanın yanında akıl metodunun kullanılması gerektiğini savunan Usûlî fıkıh ekolünün Ahbâri ekolüne karşı güçlenmesidir. Geleneksel fıkhı yorumları esneterek güncel olaylarla ilgili fetvaların verilmesini kolaylaştıran bu ekol dini fetvalarla siyasete yön vermeye imkân tanıyarak gündelik yaşamın her alanına etki etmeye başlamıştır. Hasan eş-Şîrâzî'nin; 1890 yılında İran ve İngiliz Gerald F. Talbot arasında yapılan İran'ın tütünle ilgili tüm haklarını devrettiği antlaşmadan dolayı 1891'de yayımladığı 'Tütün Fetvası' Usûlî ekolünü ve ulemanın siyasi ve toplumsal gücünün devletin gücünün önüne geçtiğini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Şirketin İran tütün endüstrisindeki tekeli ve ülkenin iç içlerine müdahalesi, tütünün haram olduğunu ilan eden bu fetva sonrasında kırılmış ve ülkedeki faaliyetlerini sonlandırmasına neden olmuştur.[49] İran siyasi tarihinin dönüm noktalarından biri olan Meşrutiyet Devrimi (1906-1911) döneminde de meşrutiyet taraftarları ve karşıtları içindeki en etkili isimlerin içinde din adamlarının da olması ulemanın siyasi gücünü artırarak ülkenin gidişatına yön vermeye başladığının başka bir göstergesi olmuştur.[50]

Kaçar yönetimine 1925'te son vererek Türk kökenli hanedanların İran'a hâkim olduğu dönemi sonlandıran Kazak Birliği Komutanı Rıza Han aynı yıl Pehlevi Hanedanlığını kurup kendini Şah ilan ederek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Pehleviler döneminde İran önceki dönemlerin aksine dinen daha ılımlı, milliyetçi ve modern bir siyaset izlemiştir. Rıza Han'dan sonra 1941'de yerine oğlu Muhammet Rıza Şah'ın geçtiği ve 1979'a kadar devam eden bu dönemde yaşanan siyasi olaylar karşısında ulema, Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde olduğu gibi pragmatik bir yol izlemiştir. Bununla beraber siyasi konulardan uzak duran din adamları da olmuştur.[51] Ayetullah Ebu'l-Kasım Kaşanî'nin, başlangıçta İran petrolünü 1951'de millileştiren Başbakan Muhammet Musaddık'ı açık bir şekilde desteklerken 1953'teki darbeden sonra

[48] Din adamlarının merkezi hükümetten bağımsız hareket edebilmelerinin en önemli nedenlerinden biri zekât ve humusun ulema tarafından toplanması, böylece ekonomik olarak devletten bağımsız hareket edebilmeleridir.
[49] Cengiz Kallek, "Hasan eş-Şîrâzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim tarihi: 25.06.2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-es-sirazi.
[50] Detaylı bilgi için bkz: Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, (Çev: Ramin Cabbarlı ve Türkan Urmulu), Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
[51] Abrahamian, s. 89.

Musaddık'a karşı söylemlerde bulunup darbecilerin yanında yer alması ulemanın durumuna ilişkin örnek olarak verilebilir.[52] Bu dönemdeki önemli bir diğer gelişme de 1946'dan öldüğü 1961'e kadar en etkili merci-i taklit kabul edilen Ayetullah Hâcî Âgâ Hüseyn Tabâtabâî (Burûcirdî) sayesinde Kum şehrinin Şii ilimler açısından Necef ve İsfahan'a rakip olabilecek düzeyde yükselişe geçmesidir. Tabâtabâî'nin ölümünden sonra Humeyni'nin ulemadaki ve halktaki ağırlığı artmıştır. 1963'te uygulamaya konan toprak ve eğitim gibi çeşitli konularda reformları kapsayan Ak Devrim, Humeyni başta olmak üzere din adamlarının ve büyük toprak sahiplerinin tepkisini çekmiştir. Humeyni'nin Şah'a ve reformlara karşı sert muhalefeti Şah'a karşı olan tüm kesimleri ortak bir çatı altında birleştirmiştir. Şah karşıtı gösterilerden sonra yüzlerce gösterici idam edilmiş, Humeyni tutuklanmış ve idam cezasına çarptırılmıştır. Ayetullah Şeriatmedari'nin araya girmesiyle önce Bursa'ya oradan da Necef'e sürülen[53] Humeyni, Şah rejiminin sona ermesi için İran halkını yönlendirmeye sürgünde de devam etmiştir.[54] Ayetullah Humeyni tarafından sürgün yıllarında kuramlaştırılan velâyet -i fakih ve bu kurama dayalı İslâmi devlet düşüncesi Şiilere yeni bir amaç vermiştir.

İran petrolünün millileştirilmesi sonrasında üretimden elde edilen gelir adaletli bir şekilde dağıtılmamış, büyük kısmı askeri ve saray harcamalarında kullanılmıştır. Yaşam standartlarının iyileştirilmesini bekleyen halkın beklentileri sonuçsuz kalmış ve Şah'a karşı hoşnutsuzluk daha da artarak ülke geneline yayılmıştır. 1960'lı yıllarda başlayıp giderek artan hoşnutsuzluk karşısında Muhammet Rıza Şah 1975'te Hizb-i Restâhîz (Rastahiz Partisi) adında bir parti kurarak tek parti düzenine geçmek istemiştir. Şah'tan ve sistemden umudun kesilmesine yol açan bu durum ülkede daha sert eylemlerin başlamasına neden olmuştur.[55] Biriken ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle İran halkı zor günler geçirirken yabancılara çeşitli imtiyazlar sağlanması İran'da büyük bir krize doğru gidildiğini zaten göstermekteydi. Devrim süreci, 7 Ocak 1978 tarihinde İttilaat Gazetesi'nde ismi zikredilmese de Humeyni'yi hedef aldığı bilinen hakaret içerikli bir makalenin yayımlanması sonucunda Kum şehrinde yaşanan

[52] Alptuğ Kuduoğlu, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi*, cilt: 2 sayı: 2, 2018, 37-62.
[53] Şah'ın 1978'de Irak ile anlaşması sonucunda 1965 yılında gittiği Irak'tan ayrılmak zorunda kalmış ve Paris'e gitmiştir. Irak'ta kaldığı sürece kendisine yeni taraftarlar bulma imkânı da bulmuştur.
[54] Erol Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2016, s.109-112
[55] Türel Yılmaz Şahin, *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, Barış Kitap Ankara 2011, s. 254.

ayaklanmayla başlamıştır. Ülke geneline yayılmak suretiyle giderek etkisini artıran ayaklanmalar karşısında rejimin sert müdahalelerde bulunması, 8 Eylül 1978'de yaşanan Lale Meydanı katliamında da yüzlerce göstericinin askerler tarafından vurulması Şah karşıtı bütün grupların birleşmesine yol açarak Muhammet Rıza Şah'ın ayaklanmaları bastıramayacağını anlayarak 1979 Ocak'ında İran'ı terk etmesine neden olmuştur. Humeyni bunun üzerine 1 Şubat 1979 tarihinde Paris'ten dönmüş ve büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. 30 Mart 1979'da yapılan referandum sonucunda halkın neredeyse tamamının desteği alınarak İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Referandum sonucunda kabul edilen İran İslam Cumhuriyeti Anayasası ise 3 Aralık 1979 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[56]

Dini bir lider öncülüğünde gerçekleştiren ve 'İslam Devrimi' olarak adlandırılan bu olay sonrasında İran dünya gündeminin merkezine oturmuş, binlerce yıldır İran'a hâkim olan monarşiler dönemi sona erdirilmiş ve Şii İslam temelli teokratik bir rejim kurulmuştur. Ayetullah Humeyni önderliğinde gerçekleştirilen İran Devrimi yalnızca İran'ın bölgesel ve küresel rolünü değiştirmemiş, aynı zamanda ABD gibi büyük güçlerin de Orta Doğu politikalarının değişmesine neden olmuştur. İran yalnızca bölgesel olarak değil küresel olarak da önemli bir ülkedir. Örneğin, devrimden önce İran-ABD ilişkileri günümüzdeki Suudi Arabistan-ABD ilişkileriyle benzer bir niteliğe sahiptir. ABD o dönem Basra Körfezi'nin güvenliğini 'Çifte Sütun Politikası' ile İran ve Suudi Arabistan aracılığıyla sağlamıştır. Böylece yalnızca petrol üretimi ve taşınmasını kontrol etmekle kalmamış, Nasır'dan etkilenen Arap milliyetçiliğinin ve SSCB kaynaklı fikirlerin de Orta Doğu'ya yayılmasını engellemiştir.[57]

Humeyni'nin İran'ın ulusal güvenliğinin sağlanması ve devrim ideolojisinin yayılmasını öngören devrim ihracı fikri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Orta Doğu'da domino etkisi yaratarak tüm dengeleri değiştirebilecek bir potansiyeli haiz olan devrim ihracı fikri, 1980'de başlayan İran-Irak Savaşı sırasında geri planda kalmıştır. Ancak İran bu süreçte devrim ideolojisi fikrini İran milliyetçiliği ile birleştirerek

[56] **A.g.e.**, s. 250.
[57] Hafiz Mammadov, "ABD'nin Suudi Arabistan-İran İşbirliğine Dayalı Körfez'de Güvenlik Politikası: "Çifte Sütun" Politikası", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, 2017, s. 179-184.

kurumsallaştırmıştır.[58] Orta Doğu bu dönemden itibaren ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerin, İsrail'in ve Suudi Arabistan'ın İran İslam Cumhuriyeti ile mücadele alanı olmaya başlamıştır. İran'ın velayet-i fakih kuramı temel alınarak inşa edilmesi ve devrimi yaymaya yönelik politikalar izlemesi, Şiiliğin hem iç hem de dış politikada kullanılan ideolojik, politik ve teolojik bir unsur olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda İran dış politikasına geçmeden önce bu politikaları şekillendiren unsurların başında gelen İran siyasi yapısının bilinmesi önemlidir.

### 2.2. İran İslam Cumhuriyeti'nin Siyasi Yapısı

İran, yönetim unsurlarının İslami ölçüler esas alınarak düzenlendiği bir cumhuriyettir. Bu durum İran Anayasası'nın 12. maddesinde *"Ülkenin resmi dini İslam'dır ve mezhebi Oniki İmam mezhebidir. Bu esas, sonsuza kadar değişmeden kalacaktır..."* şeklinde açıkça belirtilmiştir. Ülkenin siyasi ve hukuki düzeni Şii mezhebinin Caferi koluna dayanır. Mollalar İran'da her alana hakimdir. Seçimlerin olması iktidarı halkın belirlediğini düşündürüyor olsa da gerçek iktidar din adamlarının elindedir. Klasik Şii düşüncesine göre Mehdi gelene kadar bir başkasının onun makamına geçmesi meşru olarak kabul edilmediği için Şii fakihler kendilerini Mehdi'nin yeryüzündeki dini temsilcileri olarak görmekle yetinmişlerdir.

Humeyni'nin 1970'li yıllarda sürgünde iken ortaya koyduğu ve İran'ın siyasi sisteminin temelini oluşturan velayet-i fakih kuramı teopolitik olarak fakihin hükmetme otoritesi anlamına gelir. Kurama göre Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'nin soyundan gelen İmamlar'ın manevi varisi olan din adamlarından seçilen bir fakih, kayıp İmam gelene kadar devleti yönetecektir.[59] Humeyni'ye göre, fakihler imamlar tarafından, imamlar Hz. Muhammed tarafından, Hz. Muhammed de Allah tarafından görevlendirilmiştir. Buradan hareketle Humeyni'nin fakihe ilahi bir önem atfettiği söylenebilir. Velayet-i fakih anlayışı seçilmiş fakihe devletin tüm organlarını ve politikalarını yönetme yetkisi verir.[60] İran İslam Cumhuriyeti bu kuramın

[58] Raymond Hinnebusch, *The International Politics of the Middle East*, Manchaster Universty Press, 2003, s. 194
[59] Hayrettin Karaman, "*Şî'a'da İmamlık ve Velâyet-i Fakih Anlayışı*", Erişim Tarihi 16.11.2021 http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0652.htm
[60] İmam Humeyni, **a.g.e.**, s. 54-59

kurumsallaştırıldığı Rehberlik makamı çevresinde inşa edilmiştir. Anayasa'ya göre toplumun rehberliğini adil, idareci, takva sahibi, bilgili, cesur sıfatlarına sahip, çeşitli konularla ilgili fetva vermeye yetkin, Kur'an'a ve masumların[61] sünnetine en yakın kişi üstlenmelidir (md. 2, 5 ve 109). Anayasa'da geçen *"... müminlerin Velayet-i Emr ve İmamet-i Ümmet'inin mutlak otoritesinin denetimindedir..."* (md. 57) ve *"...İslam ümmetinin Rehberliği için gerekli adalet ve takvaya sahip olmak..."* (md. 107) ifadelerinde görüldüğü üzere Rehber, tüm Müslümanların lideri olarak kabul edilmektedir.

Rehber, Uzmanlar Meclisi tarafından seçilir ve Anayasa'da belirlenen istisnai haller dışında ölünceye kadar görevde kalır. Rehberin İran İslam Cumhuriyeti'nin genel politikasını belirlemek ve denetlemek, referandum yapılmasına karar vermek, savaş ve barış ilan etmek, Anayasayı Koruyucular Konseyinin fakih üyelerini, Yargı Başkanını, Genelkurmay Başkanını, Devrim Muhafızları Ordusu Başkomutanını, silahlı kuvvetler ve emniyet teşkilatlarının üst düzey rütbelilerini atamak ve görevden almak, İslami ilkeler çerçevesinde mahkumları affetmek veya cezalarını hafifletmek gibi geniş ve kritik yetkileri bulunmaktadır (md. 110). Mutlak yetki sahibi olan Rehber'in yasama, yürütme ve yargıyı denetleme yetkisi de vardır (md. 57). Görüldüğü üzere ülkedeki tüm önemli konularda karar, uygulama ve denetleme mercii Rehber'dir. İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk Rehberi Ayetullah Ruhullah Humeyni'dir. Humeyni'nin 1989 yılındaki vefatından sonra seçilen Ayetullah Seyyid Ali Hameney hâlen Rehberlik görevine devam etmektedir.

Rehber hukuki sorumluluklarını yerine getiremez veya 5. ve 190. maddelerdeki niteliklerinden birini kaybeder ya da en başından beri bunlardan birine sahip olmadığı anlaşılırsa Rehberi atayan ve denetleyebilen tek anayasal otorite olan Uzmanlar Meclisi, Rehberi görevden alabilir (md.107, 111). Burada dikkat çeken husus; Rehber'in atadığı Anayasa Koruyucular Konseyinin fakih üyelerinin Uzmanlar Meclisi üyelerinin aday olup olamayacağını belirlemesi ve Uzmanlar Meclisinin de Rehberi seçmesidir.

[61] Hz. Muhammed, Hz. Fatma ve Oniki İmam, "14 Masum" olarak anılır. Masum, yüklendiği ilahi görevler ve Allah'ın bu görevler nedeniyle günahlardan arındırmış olduğu kişi demektir. Hüseyin Hatemi'den aktaran Halil Çeçen. *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*, (Çev: Hüseyin Hatemi), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 22, dipnot 28.

İkili bir yürütme yapısına sahip olan İran'da Rehber devlet başkanı, Cumhurbaşkanı hükümet başkanıdır. İran İslam Cumhuriyeti'nde Rehber'den sonraki en yüksek makam cumhurbaşkanlığı makamıdır (md. 113). Cumhurbaşkanı doğrudan Rehberlik makamının yetkisinde olan konular dışında yürütme gücünü bakanlarla birlikte kullanır ve bakanlar kuruluna başkanlık eder (md. 60, 134). Yürütmenin başı olan (md. 113) cumhurbaşkanı, Rehber'e, millete ve İslami Danışma Meclisine karşı sorumludur (md. 122, 134). İslami Şura Meclisi üyelerinin üçte iki çoğunluğunun görevi için yetersiz olduğu veya görevi kötüye kullandığı yönünde oy kullanması durumunda Rehber cumhurbaşkanını görevden alabilir (md. 89, 110).

İran dış politikası tam bağımsızlık, sınırların korunması ve daima mazlumların yanında zulmedenlere karşı mücadele edilmesi üzerine kuruludur. Emperyalizm, zorbalık, istibdat ve yolsuzluk karşıtlığı ile tüm Müslümanları kapsayan İslam kardeşliğine, dayanışmasına ve mazlumlara yardımın ele alındığı 3. madde dış politika ilkelerine dairdir. Dinin İran dış politikasındaki yeri bu maddenin 16. fıkrasında *"Tüm Müslümanlara karşı kardeşlik taahhütlerinin yerine getirilmesi ve dünyanın tüm yoksul insanlarının elden gelen tüm imkânlarla desteklenmesi için İslami ilkelere dayalı olarak ulusal dış politikanın düzenlenmesi"* (md. 3, fıkra 16) şeklinde ele alınmıştır. Bir başka maddede *"İran'ın resmî dini İslam'dır ve mezhebi Oniki İmam Mezhebi (İsnâ Aşerî Câferî)'dir. Bu esas, sonsuza kadar değişmeden kalacaktır…"* (md. 12) ifadesi yanında İslami Şura Meclisinin resmi mezhep ile çelişen kanunlar çıkartamaması (md. 72) ve yargı gücünün İslami ilkelere aykırı karar alamaması (md. 61, 163, 156), cumhurbaşkanı adaylarında Caferi mezhebinin inanç temellerine inanç şartı aranması (md. 115) gibi hükümler İran'ın hem iç hem dış politikasının anayasal olarak resmi din ve mezhep temeline oturduğunu gösterir. Anayasa'da İran'ın sınır ötesi ve uluslararası hedefleri de düzenlenmiştir. Buna göre İran, insanların mutluluğunu bütün insanlık düzeyinde bir hedef olarak görür ve bağımsızlığın, özgürlüğün ve adaletin tüm halkların ortak hakkı olduğunu savunur. Aynı şekilde Müslümanlarla dayanışma, ezilenlerin desteklenmesi ve İslam ülkelerinin siyasi, ekonomik ve kültürel bütünlüğü de sınır ötesi hedefler arasındadır (md. 3, 154). Tüm ezilenlerin, mazlumların ve Müslümanların korunması düşüncesi İran dış politikasını derinden etkilemiştir. Devrim ihracı politikasının ortaya çıkışında da bu düşüncenin

etkisi vardır. İran, Devrim Muhafızlarına bağlı Kudüs Gücü, yumuşak güç araçları ve Haşdi Şabi ile Hizbullah gibi örgütleri kullanarak özellikle Şiilerin yaşadığı bölgelerdeki etki alanını genişletme konusunda sınır ötesi hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Görüldüğü üzere iç politikadaki siyasal yönelimler ülkenin dış politik vizyonunu da şekillendirmektedir.

# 3. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKA YAPIM SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Zengin tarihi ve kültürel geçmişi ve jeopolitik konumuyla devrim sonrasında bölgesel güç olma çabası içinde olan İran kendini genelde Orta Doğu'nun, özelde Körfez bölgesinin geleceğini belirleyen en önemli aktör olarak görmektedir. Jeopolitik ve jeostratejik konumu, toprak bütünlüğünü koruma isteği, tarihsel tecrübe ve rekabetler, Batılı ülkelerin İran'ın iç politikasına müdahaleleri, etnik yapının homojen olmaması, dini anlayış ve milli kimlik gibi faktörler İran dış politikasını ve yapım sürecini etkileyen faktörledir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin en üst siyasi ve dini otoritesi olan Rehberlik makamı, Ayetullah Humeyni'nin velayet-i fakih teorisi çerçevesinde oluşturulmuştur. Rehber, Anayasa'nın 57 ve 110. maddelerine göre İslam devriminin ve İslam ümmetinin lideridir. Devrim Rehberi, ülkenin genel politikalarını belirlemekten silahlı kuvvetlere, yargıdan basına, erkler arası anlaşmazlığa hakemlikten cumhurbaşkanının azline, savaş ve barıştan silahlı güçlerin seferber edilişine varıncaya kadar geniş yetkilerle donatılmıştır.

Rehberlik makamından sonraki en üst makam Cumhurbaşkanlığı olsa da Cumhurbaşkanı, Rehber ile ters düşmeyecek şekilde iç ve dış politikayı icra eder. Rehber ülkenin politikasını belirlemede mutlak yetkisi olduğu için cumhurbaşkanı iç ve dış siyasette tek başına etkin değildir. İran Dışişleri Bakanlığı dış politikayı belirlemekten ziyade dış politikanın yürütülmesinde sekreterlik görevi üstlenmiş durumdadır. Yüksek Güvenlik Konseyindeki konumları nedeniyle Rehber ile doğrudan temas kurabilen İstihbarat Bakanlığı ve Devrim Muhafızları Ordusu bünyesindeki Kudüs Gücü ise dış politika yapım sürecinde etkilidir.[62]

Kendisini bütün Müslümanların hamisi olarak gören İran ezilenleri korumayı, Müslüman ülkelerin toprak bütünlüğü ve bağımsızlıklarını desteklemeyi, Müslümanların haklarını korumayı ve onlarla barışçıl ilişkiler kurmayı hedefler (md.

[62] Detaylı bilgi için bkz: Kevjn Lim, "National Security Decision-Making in Iran", *Comparative Strategy*, cilt: 34, sayı: 2, 2015, ss. 149-168.

3, 152). Bu çerçevede İran hem Müslüman ülkeler hem de Müslüman olmayan Batı karşıtı ülkeler açısından bir çekim gücü oluşturmayı da amaçlamaktadır. Farklı vakıf ve yardım kuruluşlarını kullanarak Müslüman dünya ile arasındaki dini bağları güçlendirmeye çalışmaktadır. İran dünyanın farklı coğrafyalarında faaliyet gösteren parastatal[63] örgütler aracılığıyla küresel politikadaki manevi ve politik misyonunu ortaya koymaktadır. Temelleri 1980'lerde devrimi ihraç etme girişimleriyle atılan bu misyon günümüzde de İslam dünyasında özellikle Şiilerin bulunduğu bölgelerde diplomatik ve dini altyapıyı geliştirme faaliyetleriyle sürdürülmektedir.

1979 Devrimi ile birlikte köklü bir dönüşüm geçiren İran, İslam birliğinin kurulması amacına yönelik bir dış politika anlayışını benimsemiştir.[64] Ülkenin dış politika yapım sürecinde Batı karşıtlığı, Fars kültürü, jeopolitik ve realpolitik gibi faktörler görülse de esas itibarıyla dini ideoloji etkinliği ön plandadır. Bu bağlamda İran'ın kurucusu ve ilk Rehberi olan Ayetullah Humeyni'nin görüşlerini, İran kimliğini, demografisini ve dış politikada kullandığı araçlara değinmek yerinde olacaktır.

### 3.1. Humeyni, İdeoloji ve Dinsel Kimlik

Din ve devlet ilişkilerinin her dönemde iç içe geliştiği İran'da İslamiyet'ten önce hâkim olan din olan Zerdüştlük inancında da egemenliğin kaynağı Tanrısal meşruiyete dayandırılmıştır. Buna örnek olarak Pers İmparatoru Darius'un gücünün ve meşruiyetinin kaynağını Ahura Mazda'ya dayandırması verilebilir.[65] Safevi döneminde Şii İslam anlayışı diğer Şii devletlerden farklı olarak içerisine kültürü de alarak gelişmiştir. Dinsel ve kültürel temellere dayalı bu anlayış, milliyetçiliğin ön plana alındığı Pehlevi dönemine kadar etkinliğini korumuştur. Pehlevi döneminde geri planda tutulan dini kimlik, İran Devrimi'yle birlikte çok güçlü bir şekilde kendini tekrar göstermiştir.

[63] Bir ülkenin hükümetine ait olan ve genellikle bir miktar siyasi güce sahip olan bir şirketi veya kuruluşu tanımlamak için kullanılır.
[64] Engin Koç, Ortadoğu Siyasetinde *İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Devlet, Kimlik, Mezhep ve Rol*, Dora Yayınevi, Bursa 2020, s. 169-170.
[65] Mohammad Rigiderakhshan, "İran'ın Dış Politika Kimliğini Oluşturan Faktörler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, International Journal of Historical Researches*, cilt: 5, sayı: 1, Bahar 2020, s. 397-404.

İran dış politikasını etkileyen unsurlar arasında ideolojiden sonra jeopolitik ve kimlik gelmektedir. Humeyni'nin genel çerçevesini belirlediği ideoloji, Şah rejiminin politikalarından çıkartılan derslerden ve İran siyasi tarihinden etkilenmiştir. Ülkelerin dış politika ideolojilerinin ve stratejilerinin anlaşılabilmesi için liderlerin görüşlerinin ve felsefelerinin de bilinmesi gerektiğini öngören yaklaşımlar[66] açısından bakıldığında bazı sapmalar meydana gelmiş olsa da Humeyni, İran dış politikasına ideolojik rengini vermiştir. Humeyni, yalnızca devrimin ve yeni devletin önderi değil aynı zamanda devrim öncesi süreçte de geniş kitleleri etkileyebilen bir liderdir. Medreselerde sınırlı sayıda öğrenciye dini derslerin yanında siyasi, ekonomik ve toplumsal konular hakkında öğütler de vermiştir. Şah'ın politikalarına karşı gelmiş, bu nedenle hapis ve sürgün dönemleri yaşamıştır. Bu süreçlerde birçok öğrencisini ve aile üyelerini kaybetmiştir. Başlarda geleneksel ve modern görüşleri bir araya getirerek oluşturduğu öğreti devrim ile birlikte değişmiş olsa da çok sayıda entelektüeli etkilemiştir. Özellikle İslamiyet, Şii siyasi düşüncesi, demokrasi ve cumhuriyet öğretilerinden faydalanarak oluşturduğu yönetim şekli ve bunun uygulayıcısı olması Humeyni'yi özgün bir figür olarak öne çıkarmaktadır.[67]

Düşüncelerinin temelini Şii itikadı ve siyasi düşüncesi üzerine kuran Humeyni dünyayı, Şii öğretinin özlerinden biri olan, mevcut koşullar göz önüne alındığında kazanmasına imkân olmayan Hz. Hüseyin'in kendisini ümmet için feda ettiği düşüncesi çerçevesinde değerlendirir. Dünyayı bir mücadele alanı olarak gören Humeyni'ye göre ucunda dünyevi zafer olmasa bile doğru olan yapılmalı ve böylece manevi zafer elde edilmelidir.[68] Humeyni'nin yazdıklarında da bu etki açıkça görülmektedir. Örneğin Kerbela'da yaşananlardan hareketle, dünyadaki insanları ezenler ve ezilenler, zulmedenler ve zulmedilenler şeklinde sınıflandırır. İnançlılar genelde zulme uğrayan, inanmayanlar ise zulmedenlerdir. Bu tanımlamaları siyasi olarak da kullanan Humeyni, Basra Körfezi'ndeki ülkelerin yönetimini siyasi olarak zulmeden tarafa yerleştirirken, zulme uğrayanları Müslüman olsun veya olmasın mazlum olarak değerlendirir. Bu bakış açısına göre eski Şah rejimi ezen, zulmeden

[66] Cansu Güleç, "Dış Politika Analizinde Karar Verme Süreci ve Karar Verme Modeller", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, 2018, s. 79-102.
[67] Hamid Algar, *Imam Khomeini: Life, Thought and Legacy*, Islamic Book Trust, Kuala Limpur 2009, s. 30-48
[68] İmam Humeyni, *Konuşmalar*, Objektif Yayınları, İstanbul 1991, s. 267-269.

tarafta, İran halkı ise ezilen, zulmedilen tarafta yer alır. Bu düşünceden hareketle dünya devletlerini iki gruba ayırır. Bunlardan ilki güç kullanarak diğer ülkelerin kaynaklarını sömüren ve onları baskı altında tutan zulmeden ülkelerdir. Humeyni'ye göre ABD, SSCB, İsrail ve bu devletlerle iş birliği yapanlar bu grupta yer alır. İkinci grup olan ezilenler, zulme uğrayanlar daha çok Müslüman halklardan oluşuyorsa da Müslüman olmayan mazlum halklar da buraya dahil edilir.[69]

Humeyni'nin bir başka ayrımı ise Soğuk Savaş döneminin öne çıkan taraflarının ideolojilerine göre yaptığı sınıflandırmadır. Baskıcı ülkeler ABD ve kapitalist ideolojiyi izleyenler ile SSCB ve sosyalist ideolojiyi izleyenlerdir. Aralarındaki ideolojik ayrım bir tarafa bırakıldığında bu iki süper güç diğer ülkeleri baskıları altında tutup kontrol etmektedir. ABD ve SSCB'nin baskılarına boyun eğen ülkelerin hiçbir kıymeti yoktur.[70] Humeyni'ye göre İran, Şah rejimine karşı direnip bağımsızlığını elde eden halkıyla birlikte özgür ve egemen bir devlettir.[71]

Humeyni'nin düşüncelerindeki üçüncü ayrım ahlak ve ruh ile ilgilidir. Bu ayrımda dünya, Allah'ın yolunu ve inancı takip edenler ile şeytanın yolu ve inançsızlığı takip edenler şeklinde ikiye ayrılır. Kur'an ve sünnet inancın yol gösteren kaynaklarıdır. Doğru yol olarak tanımladığı inanç yolu ile bunun tam karşısındaki inançsızlık yolu her zaman savaş halindedir. Devrimle birlikte İran'ın inanç ve hak yoluna geçtiğini ifade eden Humeyni'ye göre inançsızlığın ve batılın, zulmün ve baskının temsilcileri olan ABD, İsrail ve SSCB'ye ruhani bir savaş ilan edilmiştir.[72] Humeyni bu konu ile ilgili olarak: *"...Bizler, Amerika, Siyonizm ve İsrail'in başını çektiği küresel batılı yağmacılarla olduğu kadar aynı zamanda uluslararası komünizm ile de savaş hâlindeyiz. Amerika İngiltere'den kötüdür; İngiltere de Amerika'dan kötüdür.*

[69] **A.g.e.**, s. 144-145.
[70] İran, 1989'dan sonra SSCB'yi ve ardılı olan Rusya Federasyonu'nu ABD ve Batı karşısında dengeleyici bir unsur olarak kullanmaya ve reel politik davranarak çıkarlarını korumaya çalışmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Emel Kahraman, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya Federasyonu-İran İlişkileri", Güvenlik Stratejileri Dergisi, sayı: 12, 2016, ss. 29-70.
[71] R.K. Ramazani, *Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East*, Johns Hopkins Universty Press, Baltimore and London 1986, s. 22.
[72] R.K. Ramazani, 1983, s. 21-22.

*Sovyetler Birliği her ikisinden de berbattır…"* demiştir.[73] İran İslam Cumhuriyeti dış politikasının ideolojik temellerini Humeyni'nin şu ilkeleri oluşturmaktadır:[74]

1. Soğuk Savaş dönemindeki iki kutuplu sistemin süper güçlerine bağlılığın reddi 'her türlü bağlılığın reddi' şeklinde ifade edilmektedir. İlişkileri kesme anlamına gelmeyen bu ilkeye göre, ilişkiler eşitlik ve karşılıklı çıkarlar çerçevesinde olmalıdır.
2. ABD 'büyük şeytan' yani en büyük düşman olarak görülür.
3. İsrail ve Siyonizm ile asla uzlaşılmamalı, Siyonizm yok edilene kadar mücadele ve savaş devam etmelidir. İsrail'e karşı mücadele eden ve Kudüs'ün kurtarılması için çaba gösteren hareketler desteklenmelidir.
4. Mazlumlar ve ezilenler korunmalı ve onlarla iş birliği içerisinde olunmalıdır.

Humeyni'ye göre büyük güçler Müslümanların kurduğu devletleri yıkmayı, topraklarını ve mallarını ele geçirmeyi, insanlarını köle yapmayı ister. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için her şeyi yapmaya hazırdır. Osmanlı bu şekilde bölünüp yağmalanmıştır ve bu politikalar hiçbir zaman sona ermeyecektir.[75]

Monarşilere karşı[76] olan Humeyni'ye göre Müslümanlara hükmeden çoğu idare gayri meşrudur. Monarşiye karşı olmasının altında iki sebep yatmaktadır. Bunlardan ilki Hz. Hüseyin'in, Halifelik yönetimini saltanat sistemine çeviren Muaviye ve Yezid'e karşı mücadele etmesi, ikincisi ise Şah rejiminin baskıcı politikalarıdır. Devrimde kullanılan söylemlere ve öğretilere bakıldığında, Humeyni taraftarlarının kendilerini saltanat karşıtı Hz. Hüseyin'in askerleri olarak konumlandırdıkları görülür. Humeyni'ye göre bütün monarşiler baskı ve şiddetle iktidara gelmiş, bu şekilde varlıklarını sürdürebilmişlerdir.[77] Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri ile İran arasındaki ilişkilerde bu düşüncelerin etkisi görülür. Bu ülkelerin idarecilerinin, İslam ümmetini

[73] Khomeini, s. 185,214.
[74] R.K. Ramazani, "Kumayni's Islam in Iran's Foreign Policy", (ed: Adeed Dawisha), *Islam in Foreign Policy*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1983, s. 21.
[75] Shireen Hunter, *Iran and the World: Continuity in a Revolutionary Decade*, Indiana Universty Press, Bloomington and Indianapolis 1990, s. 39.
[76] Zaten devrim sonucunda iktidarı ele geçiren liderin yıktığı rejimin/yönetimin anlayışını benimsemesi olağan bir durum değildir.
[77] Imam Khomeini, *Islam and Revolution: Writings and Devlarations of Imam Khomeini*, (Çev: Hamid Algar), Mizan Press, London 1981, s. 169.

böldüklerini ve baskıcı güçlerin temsilcileri olduklarını ifade eden Humeyni'ye göre bu monarşiler zulmeden büyük güçler sayesinde iktidara gelerek onlar sayesinde tahtlarını korumuşlardır. Humeyni'nin *"İslam'ı korumak, tiranları ve parazitleri devirmek için kanlarınızı feda ediniz."* şeklindeki sözleri monarşilere ne denli karşı olduğunu anlayabilmemiz açısından iyi bir örnektir.[78]

Devrim ideolojisi içerisinde şekillenen İran'ın, dış politikadaki stratejik kararlarında Şii kimlik kendisini gösterir. Bu kararları oluşturan ilkeler, Şii İslam ideolojisi içerisinde yer bulan velayet-i fakih, emperyalizm ve Batı karşıtlığı, Şiilik ve İran milliyetçiliği, İran'ın jeopolitiği ve tarihi gibi farklı değişkenler üzerinden temellendirilmiştir. İran dış politika inşasındaki bir diğer önemli unsur da İslam birliği (pan-İslamist) anlayışıdır. İran, ülkeleri ulus-devlet şekliyle değil, dârü'l harp ve dârü'l İslam şeklinde tanımlar. Dârü'l harp Müslüman olmayanların yönettikleri, hâkim oldukları topraklar için kullanılırken Dar'ül İslam Müslümanların yaşadıkları veya egemen oldukları toprakları ifade eder. Devrim ihracı ideali de bu anlayış etrafında şekillenmiştir. İran Devrimi ile birlikte ortaya çıkan pan-İslamist düşünceye göre, Müslümanların içerisinde bulunduğu durumun sebebi İslam'ın kutsal yoluna yabancılaşmalarıdır. İran'ın dış politika ilkelerine, tanımlamalarına, yaklaşımlarına bakıldığında ABD liderliğindeki tek kutuplu uluslararası sistemin karşısında konumlandığı görülmektedir. Müslümanlar ve ezilen halklar bu düzeni değiştirebilmek için iş birliği yapmalılardır.[79]

### 3.1.1. Velayet-i Fakih Kuramı ve Makamı

Velayet-i fakih kavramı Humeyni'den önce de Şii alimler tarafından kullanılmıştır. Humeyni'nin getirmiş olduğu velayet-i fakih anlayışı devlet ve yönetim gibi konularda Şiiliğe yeni bir dinamizm kazandırması açısından son derece önemlidir. Şii ulema Safeviler döneminde devlet ile iyi ilişkiler kurmuş, siyasi ve sosyal hayata bütünüyle dahil olmuştur. Bu dönem ulemanın, halk ve yöneticiler üzerindeki etkisini keşfettiği dönem olarak öne çıkmıştır. İran'da Safevilerden Kaçarlar dönemine kadar devlete

[78] Kısmet Metkin, "İran Devrimi ve ABD Dış Politikasına Etkileri: Humeyni Dönemi" *Yeni Türkiye Dergisi Orta Doğu Özel Sayısı 4*, cilt: 4, sayı: 85, 2016, s. 103.
[79] Hamid Algar, 1981, s. 206.

görece bağımlı şekilde hareket eden Şii ulema, bu dönemde dini, politik ve sosyal alana bütünüyle hâkim olmaya başlamıştır.[80]

Humeyni, İslam devletinde din ve hükümet arasında hiçbir ayrım olmaması gerektiği görüşünü velayet-i fakih kuramıyla ortaya koymuştur. Modern devlet yönetiminin ve toplumsal yaşamın, İslam'ın ilk yıllarındaki yönetim ve yaşama yakından benzemesi gerektiğini savunur. Bu yönetim anlayışına göre meşru yöneticiler, liderlik hakkını İmamlar aracılığıyla Hz. Muhammed'den almış olduğuna inanılan din adamlarıdır.[81] İran'da hayata kurumsallaştırılan kuramın temsil edildiği Rehberlik makamı ülkedeki tüm önemli konularda karar alma, uygulama ve denetleme merciidir.

### 3.1.2. Devrim İhracı Fikri

Devrim ihracı fikrinin temelinde İran'da gerçekleşen devrimin diğer İslam ülkelerinde de gerçekleşmesine yönelik bir istek vardır. Buna göre, Müslümanların ve mazlumların "batı yandaşı despot yöneticilerinden" kurtulma çabaları desteklenmelidir. Bu süreçte İran ezilen, zulme uğrayan halklara yardım ederek İslami devrimci hareketlerin koruyuculuğunu üstlenecektir. Humeyni'nin "*İslam Devrimi'nin İran sınırları içerisinde kalması, rejimin Fatiha'sının okunması anlamına gelir*."[82] sözlerinden anlaşılacağı üzere devrim ihracı fikri İran'ın yeni rejiminin güvenliğinin sağlanması için de gereklidir. Humeyni'yle birlikte mustazafların (ezilen halkların, güçsüzlerin, mazlumların) ve Müslümanların koruyuculuğu İran dış politikasının merkezi unsurlarından biri haline gelmiştir. Humeyni bu konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir:[83]

> *"...İran mustazaf halklar için bir numunedir. Dünya mustazafları, eli boş olan İran halkının iman, birlik gücü ve İslam'a dayanarak büyük güçler karşısında direnebileceğine ve onları mağlup ettiğine bakmalıdırlar... Toplumun bütün kesimlerinden Müslümanlar ve hatta mustazaflar*

[80] Mazlum Uyar, "Velayet-i Fakih'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, cilt: 2, sayı 6, 2000, s. 83-84.
[81] Humeyni, *İslam'da Devlet*, Objektif Yayınları, İstanbul 1991, s.56-57.
[82] Göktürk Tüysüzoğlu, *İran'ın Artan Bölgesel Etkinliği ve Yaşanan Krizler Özelindeki Uygulamaları*, ANKASAM, Ankara 2017, s. 10.
[83] İmam Humeyni, *Mustaz'af Müstekbir*, Objektif Yayınları, İstanbul 1992, s. 58, 137-138.

*ayaklanmalıdırlar… Bugün İnkılabımız ihraç edilmiştir; Bütün her yerde İslam gündemdedir ve mustazaflar bütün ümitlerini İslam'a bağlamışlardır…. İnşallah İslam İnkılabının yayılmasıyla, şeytani güçler inzivaya itilecektir. Mustazafların hükûmeti kurulacak ve son zamanın Mehdi'sinin hükûmeti için gerekli hazırlıklar yapılmış olacaktır."*

Şii ve Sünni kardeşliğinin vurgulandığı İran Devrimi'nin ilk yıllarında mezhepsel farklılıkların göz ardı edilebileceği, İslam kardeşliği anlayışının altı çizilmiş ve İslam'ın evrensel yönüne odaklanılmıştır. Humeyni'nin Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman hakkında kötü söz söylenmesini yasaklaması, Sünnilerin arkasında namaz kılınabileceğini söylemesi ve bunun aksine olan fetvaları geçersiz ilan etmesi bu yönde atılan adımlardan bazılarıdır.[84] Müslümanların kardeşliği üzerinden birleşme çağrıları yapılırken "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun kulu ve elçisidir." düsturu temel ilke olarak belirlenmiştir.

Devrimin ihracı fikrinin arkasında yatan nedenlerden biri de yukarıda değinildiği üzere yeni kurulan devletin güvenliğinin sağlanması ile ilgili endişelerdi. Yıkılan Şah rejimi uluslararası sistem ile uyumlu bir şekilde varlığını sürdürmüşken, yeni rejim uluslararası sisteme ve sistemin aktörlerine karşı giriştiği mücadeleyle var olmuştu. Çevresindeki ülkelere ve uluslararası aktörlere karşı sert tutumu nedeniyle yalnızlığa itilen İran, bu durumdan kurtulmak için devrimin ihracı fikrini kullanmıştır. Devrim sonrasında iç siyaseti şekillendiren ve dış politik arayışlara yönelen yeni devletin önünde iki seçenek vardı. İlki kendisiyle aynı görüş ve idealleri benimseyen yönetimlerin komşu devletlerde de kurulmasıydı. İkincisi, uluslararası sistemin egemen olan güçlerine karşı olan devletlerle ittifak oluşturmaktı. Humeyni'ye göre İran, olduğu yerde kapalı kalırsa ve devrimi dünyaya yayamazsa yenilgiye uğrayabilirdi. Bu çerçevede her iki yolu da denerken ılımlı yaklaşımlar sergilemiştir. Devrimin ihracı çabası barışçıl propaganda ve askeri güce dayalı eylemler olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. İranlı yöneticiler daha çok barışçıl propaganda yöntemlerini kullanmış olsalar da ilerleyen bölümlerde ele alınacak olan Hizbullah örneğinde görebileceğimiz gibi askeri gücün kullanıldığı dönemler de olmuştur.[85]

[84] Gündoğan, s. 190-192.
[85] R.K. Ramazani, 1983, s. 19-21.

Humeyni'nin *"Savaşımız inanç savaşıdır ve coğrafi sınır tanımamaktadır. Bu inanç savaşımızda tüm dünyada büyük İslam ordusu oluşturmalıyız."*[86] sözleri devrim ihracı ideolojisinin somutlaştırılması ve uygulanmaya geçmesi açısından önemlidir.

Devrimin ilk yıllarındaki daha kapsayıcı söylemlerde bulunan İran, sonraki yıllarda bir dönüşüm geçirerek daha çok Şii mezhebinin eğilimlerinin belirleyici olduğu söylemlere ve uygulamalara yönelmiştir. Devrimin ihracı fikri de daha çok devrimin ilk on yılında uygulanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede 1980'de İran ve Irak arasında başlayan savaşta, Iraklı Şiiler kışkırtılmış ve devrimi yaymak amacıyla savaşa İran saflarında girmeleri sağlanmıştır. Yine 1980'lerden itibaren Lübnan'da faaliyet gösteren Şii hareketlere destek sağlanmış ve devrim muhafızlarının bölgeye gönderilmiştir. İran Dışişleri Bakanlığı bu tür hareketlere destek verdiğini çekinmeden açıklamıştır. İranlı diplomatların faaliyet yürüttükleri ülkelerdeki Müslümanlara model olarak İran'ı göstermeleri de bu fikrin bir parçasıdır.[87] 1990'ların sonlarına gelindiğinde bu fikrin daha geri plana atıldığı görülmektedir. Bunun nedeni devrim ihracı fikrinin bölge ülkelerini İran'a karşı birleşmeye iten bir yönünün de olmasıdır.

### 3.2. İran Kimliği ve Batı Karşıtlığı

Sözlü ve yazılı edebiyat, geleneksel zanaatlar ve mimari gibi farklı yollarla günümüze kadar ulaşmakla birlikte tarihsel ve kültürel süreklilik gösteren İran kültürünün ülkenin milli kimliğinin inşasında büyük bir rolü vardır. Binlerce yıllık bu kültür yalnızca İran topraklarında değil, Hindistan, Anadolu ve Orta Asya'ya kadar büyük bir coğrafyaya yayılmıştır.[88] Bu kadim kültürün İranlıların kendilerini diğer milletlerden farklı bir yerde konumlandırmasında da önemli bir yeri vardır.[89] Örneğin, eski dünyanın büyük bir bölümüne hâkim olan Pers (Ahameniş) İmparatorluğu bugünkü İran için geçmişte sahip olduğu topraklara yeniden ulaşarak bölgede liderlik yapması noktasında büyük

[86] Yılmaz Şahin, s. 254.
[87] R.K. Ramadani, *Independence without Freedom: Iran's Foreign Policy*, University of Virginia Press, Charlottesville and London 2013, s. 128-147.
[88] Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 113-115.
[89] Richard W. Cottam, *Nationalism in Iran Updated Throught 1978*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1979, s. 22-29; Sarıkaya, s. 116-118.

bir motivasyon ve cesaret kaynağı oluşturur. Pehleviler döneminde temelleri atılan bu anlayış İran Devrimi sonrasında da devam etmiştir.

İran devlet kimliğinin oluşumunda en çok Pers ve Safevi imparatorluklarının etkisi vardır. Perslerin imparatorluk mirası İran'ın bölge politikalarını şekillendiren referans noktalarından biridir. Safeviler ise hem hâkim oldukları bölgelerde Şiiliğin yayılması ve kurumsallaşması hem de Şiilerin koruyucusu olarak hareket etmesi açısından İran İslam Cumhuriyeti için rol model bir devlettir. Tüm bunlar İran'ı içe dönük bir politika izlemesini engellemekte, politik çıkarları doğrultusunda kendince haksız bulduğu durumlara müdahalesini meşru görmesine ve bu müdahaleyi insani olarak değerlendirmesine neden olmaktadır.

Devrim ile birlikte emperyalizme ve Batı'ya karşıtlık da yükselişe geçmiştir. İran Devrimi Şah'a ve 'işbirlikçisi' olarak görülen Batı'ya karşı yapıldığı için devrimin motivasyonlarından biri de anti-emperyalizmdir. Bu yüzden İran kendini sömürülen ve ezilen halkların koruyucusu olarak görmekte ve dış politikasını bunun üzerinden inşa etmektedir. Batı'nın politikalarına karşı şüpheyle yaklaşan İran, devrimden sonra İsrail ve ABD ile ilişkilerini keşmiş, Küba ve Angola gibi Batı karşısında konumlanan ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda 1979'da CENTO (Central Treaty Organization/Merkezi Antlaşma Teşkilatı)'dan ayrılan İran, Türkiye ve Pakistan ile ilişkilerini Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği örgütü üzerinden yürütmüştür.

İran, ABD ve müttefiklerinin kendisine yönelik tehdit algısı üzerinden motive olmaktadır. Rehber Ali Hamaney, ABD'nin İslam Devrimi'ni asla kabul etmediğini ve ülke içindeki rejim karşıtlarını desteklemek, ekonomik yaptırımlar uygulamak ve İran'ın Suudi Arabistan ve İsrail gibi bölgesel düşmanlarına destek vermek suretiyle devrimi sona erdirmeye çalıştığını ileri sürmektedir.[90] İranlı siyasi ve askeri liderler de ABD'nin İran çevresindeki askeri varlığının İran'a karşı düşmanca bir tavrı yansıttığını ve İran'ın karşı politikalar izlemesi durumunda ABD'nin İran'a saldırma niyetinde

[90] "Khamenei: U.S. would overthrow Iranian government if it could – media", *Reuters*, 8 Şubat 2014, Erişim Tarihi:08.02.2022, https://www.reuters.com/article/us-iran-usa-leader-idUSBREA170CT20140208

olduğunu iddia etmektedir.[91] Radikal Sünni grupların ülkeyi güçsüz bırakmak için ABD tarafından oluşturulup finanse edildiği yönündeki suçlamanın arkasında bu iddia yatmaktadır.

### 3.3. İran'ın Demografik Yapısı ve Jeopolitiği

Orta Doğu'nun en kalabalık ülkelerinden biri olan İran'ın nüfusu yaklaşık olarak 85 milyondur. Ülkenin %90'ından fazlası Şii iken %10'luk bir Sünni kesim de bulunmaktadır.[92] Ülkede Farslar, Türk kökenli halklar, Kürtler, Beluçlar, Araplar, Ermeniler ve birçok farklı etnik grup yaşamaktadır. Şiilerin, başta Azerbaycan, Irak, Suriye, Lübnan, Yemen, Bahreyn, Kuveyt, Suudi Arabistan, Pakistan ve Hindistan olmak üzere çeşitli ülkelerdeki toplam nüfusu yaklaşık olarak 200 milyondur. Şii nüfus Orta Doğu'daki dini demografik yapı içerisinde sayıca az gibi görünse de stratejik açıdan önemli bölgelerde yaşamaktadır.

Jeopolitik, coğrafyanın siyaset ve uluslararası ilişkiler üzerindeki etkisinin devletlere sağladığı avantaj ve dezavantajlar bütünüdür. Bu kavram, dünyadaki stratejik kaynakların bulunduğu coğrafi alanların kontrolü için sürdürülen rekabette siyasi, askeri ve ekonomik faaliyetler üzerine yoğunlaşır.[93] Buna göre bir ülkenin yöneticileri veya yönetim şekli değişse bile coğrafyası değişmediği için o ülkenin dış politikasında kökten bir değişiklik beklenmez.

Irak, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan ile komşu olan İran, stratejik bir su yolu olan Hürmüz Boğazı'nı denetlemektedir. Ayrıca Hazar Denizi'ne, Basra ve Umman Körfezi'ne de sınırı bulunmaktadır. İran'ın petrol ve doğalgaz gibi değerli kaynakların çıkartılıp dünyanın dört bir yanına transferinin gerçekleştirildiği kritik bir bölgede bulunması bu ülkenin rolünü ve önemini artırmaktadır. Ayrıca İran, coğrafi konumu itibarıyla Tek Kuşak Tek Yol (Modern

[91] Erik Slavin, "Iran emphasizes nuclear reconciliation, criticizes US military posture in Persian Gulf", *Stars and Stripes,* 5 Mart 2014, Erişim tarihi:08.02.2022, http://www.stripes.com/news/iran-emphasizes-nuclear-reconciliation-criticizes-us-militaryposture-in-persian-gulf-1.271204
[92] Central Intelligence Agency, The World Factbook. Iran, People and Society, Erişim tarihi:06.02.2022 https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/#people-and-society
[93] Emin Gürses, "Mackinder ve Mackinderci Jeopolitik", Sir H.J. Mackinder, *Tarihin Coğrafi Kalbi,* (Çev: Kadir Yılmaz), içinde (s. 7-26), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2013, s. 7.

İpek Yolu) ve Kuzey-Güney Koridoru gibi önemli projelerin kilit noktasında yer almaktadır. Bu yüzden çevre coğrafyasında etkili olabilmek için çok çaba harcamakta ve uluslararası güçler ve aktörlerle bir güç mücadelesi içine girmektedir.

İran, coğrafi konumu itibarıyla dış politikasında sürekli bir alarm durumundadır. Bunun nedeni bulunduğu coğrafyanın dünyada çatışma riskinin en yüksek olduğu yerlerden biri olmasıdır. Bu coğrafya küresel rekabetin sürekli olduğu, petrol ve doğalgaz gibi değerli doğal kaynaklar açısından son derece önemli, aşırılıklar ve aşırılıklardan kaynaklanan çatışmaların yoğun olarak yaşandığı, terör örgütlerinin faaliyetleri ve iç savaşlar sebebiyle istikrarsızlıkların bulunduğu Büyük Orta Doğu[94]'dur. İran ayrıca, silah ve insan kaçakçılığı gibi uluslararası suçlar ve Asya'dan Orta Doğu'ya gelen silahlı örgüt üyeleri için transit ülke konumundadır.

Yer altı kaynaklarının merkezinde ve transfer noktasında bulunan İran için petrol ve doğalgaz jeopolitik açıdan önemlidir. Bu kaynaklar ile İran kendi ulusal çıkarlarını gerçekleştirmede ciddi bir güç potansiyeline sahip olmaktadır. Bu durum jeopolitik açıdan İran'ın iç ve dış güvenliğini etkilemektedir. Jeopolitik konumu nedeniyle İran, uluslararası aktörlerin ilgisini her dönem üzerine çekmiştir. Bu yüzden uluslararası güçlerin savaş halinde oldukları her iki dünya savaşı döneminde işgale uğramıştır. İşgaller neticesinde İran halkının toplumsal hafızasına büyük güçlere karşı her zaman şüphe duyulması gerektiği kazınmış ve bu durum İran'ın dış politikasını etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Bu bağlamda İran'ın jeopolitik konumu dış politikası için hem fırsat hem de risk potansiyeli taşımaktadır.

### 3.4. İran Dış Politikasının Dini Yönü ve Dış Politika Araçları

İran, ABD ve Batı politikalarına karşı olmak, Filistin meselesinde Müslüman Filistinlileri desteklemek, mazlumların haklarını savunmak gibi konular üzerinden Müslümanlar üzerinde bir etki oluşturma ve farklı coğrafyalarda Şiiliği yayarak hem

[94] Büyük Orta Doğu tanımı; Afganistan, Cezayir, Bahreyn, Kıbrıs, Cibuti, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Moritanya, Fas, Umman, Pakistan, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Somali, Sudan, Suriye, Tunus, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen'i kapsamaktadır. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan da zaman zaman Büyük Orta Doğu ile ilişkilendirilen ülkelerdir. Detaylı bilgi için bkz: Günal A. "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", *Ege Academic Review*, cilt: 4, sayı: 1, 2004, 156-164.

dini hem de politik çıkarlarını geliştirmeye çalışmaktadır. Bu noktada diplomatik dokunulmazlıklara sahip olan diplomatlarını kullanmaktadır. Bununla birlikte etkisi altındaki çeşitli yardım kuruluşları ve vakıflar aracılığıyla sosyal ve kültürel faaliyetlerin yanında İran kültürü ve Şiilik propagandası da yapmaktadır. İran ayrıca Şii topluluklarla ilişkiler geliştirerek onları İran politikalarını savunan bir noktaya getirmeyi amaçlamaktadır.[95]

İran yumuşak güç unsurları çerçevesinde faaliyet gösteren bir dizi parastatal kuruluşa sahiptir. Bunlar sadece geleneksel dini faaliyetleri değil, aynı zamanda İran hükümetinin yurtdışında üstlendiği çeşitli (eğitim vb.) diplomatik misyonları da içerir. Buradan hareketle İran'ın dini merkez konumuyla ilişkili ulusötesi bağlantılarıyla diplomatik ilişkileri geliştirmek ve Şii dünyasındaki topluluklarla ilişkilerini derinleştirmek için bunları bir araç olarak kullandığı söylenebilir. İran Şii kimliğini bölgedeki stratejik hedefleri ve bağlantıları için bir gerekçe sağlamaya yardımcı olmak için de kullanmaktadır. İran'ın kültürel diplomasisi ve yumuşak güç stratejileri ise genel olarak İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı ve bu teşkilata benzer farklı kuruluşlar aracılığıyla yürütülmektedir.

İran, dinin çeşitli dış politika birikimlerinin bir parçası olmasına izin veren belirli tarihi ve kültürel özelliklerden yararlanmaktadır. Bu dış politika düşüncesinin temeli, dinin İran'ın dış politikasındaki rolünü anlamak için bağlamsal bir temel oluşturan adalet anlayışından gelmektedir. Bunun da iki temel sebebi vardır. İlki, İran siyasal İslam anlayışının Şiiliğin dini ve felsefi mirasını belirleyen bir tarihsel ideal olarak çerçevelenmesi ve adaletli olma fikridir. İkincisi ise Batı zulmü karşısında İran'ın kendini karşı-hegemon olarak konumlandırmasıdır.

Mazlumları destekleme ve adalet yayma fikri, İran'daki farklı siyasi yönelimlerden bağımsız olarak İran dış politikasındaki temel unsurlardan biridir. Houchang Esfandiar Chehabi ve Hassan Mneimneh, İran'ın bu düşünceyi dış politikası içinde yansıtma

[95] Abdullah Yegin, *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları*, SETA Yayınları, İstanbul 2017, s. 21-22.

biçimini üç eşmerkezli çevreye atıfta bulunarak şematize eder.[96] Buna göre üçüncü dünya ülkeleri dış çemberi, Müslüman dünya orta çemberi ve Şii Müslümanlar iç çemberi oluşturur. Bir söylem olarak karşı-hegemonya iddiası Orta Doğu ve ötesinde algılanan ABD emperyalizmine meydan okumak isteyen İran'da kendini gösterir. İran'ın Filistin'e verdiği destekten Venezuela ile yakın ilişkilerine ve İranlı önemli isimlerin ABD'deki Black Lives Matter[97] hareketine verdiği desteğe kadar benzer düşünen diğer aktörlerle bağları ve küresel siyasetteki yerini geliştirmek için böyle bir söylem kullandığı dikkat çeker.[98]

### 3.4.1. Şii Hilali ve Kutsal Yerlerin Korunması

İran, dış politikasında kendisine Şiilerin koruyucusu misyonunu yüklemiştir. Şiilerin yaşadığı bölgelere ağırlık verdiği bu noktada 'Şii Hilali' kavramına değinmek gerekir. Bu kavram ilk olarak 2004 yılında Ürdün Kralı II. Abdullah tarafından, dengeleri değiştirebilecek bir unsur olarak Lübnan'dan başlayarak Suriye, Irak ve İran'dan geçerek Bahreyn'e uzanan Şii varlığına işaret etmek için kullanılmıştır. Daha çok jeopolitik bir terim olarak kullanılan kavram, Şiilerin çoğunlukta olduğu veya etkin olabilecek oranda bulundukları bölgeyi tanımlamak amacıyla kullanılır. Bu bölgeye Azerbaycan, Batı Afganistan ve Yemen'in de dahil edilmesi mümkündür. İran bu coğrafyada yaşayan Şii gruplara asker göndermek dahil her türlü yardımı yapmak suretiyle etkinliğini daha da artırma çabası içindedir. İran'ın söz konusu bölgeye yönelik politikaları 'Şii Hilali'nin pratiğe dönüşmesi' olarak da yorumlayanlar da vardır.[99]

---

[96] H. E. Chehabi and Hassan I. Mneimneh, "*Five Centuries of Lebanese-Iranian Encounters*", s. 32-33, Erişim tarihi: 10.11.2021, http://www.eurasia.org.uk/docs/academic/persia-iran/Five_Centuries_of_Lebanese-Iranian_Encou.pdf

[97] Mayıs 2020'de George Floyd isimli bir Afro Amerikalının ABD polisi tarafından öldürülmesi sonucu tüm dünyada yankı bulan Black Lives Matter sloganı aslında ABD'de yaşayan Afro Amerikan kökenli halka karşı özellikle polis tarafından uygulanan şiddete ve ırkçılığa karşı kurulmuş sivil toplum hareketidir.

[98] "Iran Officials Weigh in on US Protests," *Al-Monitor*, 01 Haziran 2020, Erişim Tarihi: 03.02.2022, https://www.al-monitor.com/originals/2020/06/iran-officials-comment-protests-us-blm-trump-zarif-mousavi.html

[99] Alp Emeç, "İran'ın Ortadoğu'daki Stratejisi: Şii Hilali'ndeki Ülkeler", *Stratejik Ortak*, 06 Mart 2020, Erişim Tarihi: 03.02.2022, https://www.stratejikortak.com/2020/05/iran-ortadogu-strateji-sii-hilali.html

İran'ın Irak'taki varlığı açısından öncelikli kaygısı DEAŞ'ı sınırlarından mümkün olduğunca uzak tutmakla beraber Şiilere destek sağlamaktır. DEAŞ gibi radikal grupların Şiilere karşı katliamlar yapması nedeniyle İran bölgede kendi 'Teröre Karşı Savaş'ını yapma zorunluluğu hissetmiştir.[100] İran'ın bu hedefleri Orta Doğu'da, özellikle de Irak'ta Vehhabi grupların saldırılarına uğrayan daha geniş bir Şii nüfusunu kapsar. Suriye ve Irak'ta faaliyet gösteren radikal grupların İran'a yönelik tehdidinin bir sonucu olarak, İran askeri birliklerini her iki ülkeye de yerleştirmiştir. Sözü edilen ülkelerdeki olaylara müdahil olması İran'ın çıkarlarını ve ulusal güvenliğini koruma açısından önemli bir gerekçeye sahip olmasından kaynaklanır. Bu noktada İran, cami ve türbeler gibi dini mekanları korumaya yardımcı olmak için gönüllü savaşçıları da etkilemekte, Afganistan, Pakistan ve Irak'tan gelen çok sayıda gönüllüyü kendi saflarına katabilmektedir.

Irak'ın 2003'te ABD tarafından işgalinden itibaren İran, kutsal yerlerin korunması ve Mehdi adına yardım faaliyetleri gibi söylemleri kullanarak bölgedeki ulusal çıkarlarını korumaya ve etkinliğini artırmaya yönelmiştir. Şii nüfusun Caferi Şiiliğine oranla daha az olduğu Suriye'deki varlığını Şam'daki Seyyide Zeynep Türbesi gibi[101] kutsal yerlerin korunması söylemiyle meşrulaştırmaya çalışan İran, Şii nüfusun fazla olduğu Irak, Yemen ve Lübnan'da bunun yanına Şiileri koruma söylemini de eklemektedir.

### 3.4.2. Dini Yumuşak Güç ve Kültürel Diplomasi

Velayet-i fakih kuramı ve makamı, Caferi Şiiliğini kurumsallaştırmış olması açısından hem İran'daki hem de İran dışındaki Şiiler için önemli bir yumuşak güç faktörüdür. İran, Şiileştirme faaliyetleri doğrultusunda Orta Doğu bölgesine öncelik verir. İran'ın Afrika, Güney Asya ve Amerika'da da Şiiliği yaymaya yönelik faaliyetleri vardır. Ancak Şiilerin çoğunluğunun Orta Doğu'da yaşıyor olması İran'ın bu bölgedeki politikalarını uygulamayabilmesi açısından kolaylaştırıcı bir unsurdur. İran, Kum şehrini bir eğitim ve turizm merkezi haline getirmeye çalışarak farklı ülkelerdeki

[100] Edward Wastnidge, "Iran's Own 'War on Terror': Iranian Foreign Policy towards Syria and Iraq during the Rouhani Era", Luciano Zaccara(ed.), *Foreign Policy of Iran under President Hassan Rouhani's First Term 2013–2017* içinde (s. 107–129), Singapore: Palgrave MacMillan 2020.
[101] Yusuf Sami Kamadan, "İran'ın Suriye'deki Yumuşak Varlığı" *GZT Mecra*, 17 Aralık 2021, Erişim Tarihi: 05.02.2022, https://www.gzt.com/mecra/iranin-suriyedeki-yumusak-varligi-3600014

Şiilerin İran'ı ziyaret etmesini sağlamaya da çalışır. Böylece Şiiliğin farklı kollarına mensup olanları kendi anlayışına yakınlaştırmayı, böylece onlar üzerinde etki oluşturmayı amaçlar.

İran kültürel diplomasisi, ortak dini bağlara ek olarak stratejik hedefleri paylaştığı ülkelerde veya topluluklar arasında aktif bir şekilde devam etmektedir. İmam Humeyni Yardımlaşma Komitesi, Dünya Ehl-i Beyt Kurultayı ve Dünya Mezhepler Arası Yakınlaşma Kurultayı gibi dini yumuşak güç kanalları, İran İslam Cumhuriyeti'nin küresel dini yardım, diplomasi ve kalkınma çalışmalarında kullandığı önemli parastatal örgütlerdir. İran, el-Mustafa Uluslararası Üniversitesi gibi çeşitli üniversite ve eğitim merkezleri aracılığıyla farklı coğrafyalardaki eğitim merkezleriyle bağlantı kurmak suretiyle ortak çalışmalar yapmaktadır.[102]

### 3.4.2.1. İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı

İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı, İran'ın diplomatik erişimini kültürel diplomasi girişimleriyle genişletme çabasının en önemli unsurudur. İran'ın yumuşak gücünü dünya çapındaki Şii topluluklara yansıtması açısından da dikkat alınması gereken bu teşkilat beş genel müdürlük ve diğer temsilcilikler aracılığıyla toplam 51 ülkede faaliyet göstermektedir. Yönetim konseyi üyeleri Rehber tarafından atanan teşkilat çalışmalarını da doğrudan Rehber'e sunar. Kurumun dünyadaki diğer kültür enstitülerinden en önemli farkı bir kültür kurumu olmasına rağmen faaliyetlerini dini bir liderin otoritesi altında yürütmesidir.[103] Kurum, Türkiye'nin Yunus Emre Enstitüsü, İngiltere'nin British Council, Almanya'nın Goethe Enstitüsünün bir benzeridir. Teşkilat faaliyet gösterdiği ülkelerdeki kültürel etkinliklere sponsor olarak İran'ın yumuşak gücünü operasyonel hale getirmektedir. Temsilciliklerin olmadığı ülkelerde dini ve kültürel aktiviteler büyükelçilikler bünyesinde yürütülür. İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı faaliyetlerini diplomatlardan bağımsız olarak yürütür. İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatının amacı şunlardır:[104]

---

[102] Dinmuhammed Ametbek, *Dış Politika Arkasındaki Yumuşak Güç: İran Vakıfları*, Astana Yayınları, Ankara 2021, s. 125-139

[103] Ametbek, **a.g.e.**, s. 125-131.

[104] Ametbek, **a.g.e.**, s. 111-112. *İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı hakkında*, Erişim Tarihi: 25.06.2022 https://en.icro.ir/about-us-New-Delhi ; https://en.icro.ir/About-us-Mumbai ; https://en.icro.ir/About-us-KualaLumpur

1. İslam'ın mesajını dünyadaki insanlara ulaştırmak için İslami ilke ve düşüncelerin canlandırılması ve yaygınlaştırılması.
2. İran Devrimi'nin ilkeleri, hedefleri, duruşu ve uluslararası alandaki rolü bağlamında dünya halkları arasında farkındalık yaratılması.
3. İran İslam Cumhuriyeti ile dünyanın diğer ülkeleri ve küresel kültür organizasyonları arasındaki kültürel ilişkilerin düzenlenmesi ve güçlendirilmesi.
4. Müslümanlar arasındaki birliğin sağlanması ve İslam'ın tartışılmaz ilkeleri temelinde dünya Müslümanları arasında birleşik bir cephe kurulması için gerekli zeminin hazırlanması.
5. Müslümanların haklarını korumakla birlikte düşmanların bölücü komploları konusunda dünya Müslümanlarını uyarma, İslam ve devrim karşıtı söylemlere karşı akademik tartışmalar düzenleyerek düşman tutumların karşısında durma.

Teşkilatın hedefi, kültürel, eğitimsel, edebi ve sanatsal kurumlarla iş birliği; kültürel haftalar, festivaller ve sergiler düzenlemek; kültürel ve bilimsel seçkinlerle iletişim kurmak ve ev sahibi ülkelerde çeşitli kültürel etkinliklere katılmaktır. Sosyal yardım çalışmaları açısından oldukça esnek bir yetkiye sahiptir. Çalışmaları İran'ın dış politika hedefleriyle çelişmediği sürece özgür hareket eder.[105]. İran'ın dini-kültürel diplomasi ve yumuşak güç aracı olarak kullandığı vakıf ve kuruluşlara; İslam Devrimi Mazlumlar Vakfı, Alevi Vakfı, Bereket Vakfı, Şehit ve Gaziler Vakfı, Horhad Vakfı, Saadi Vakfı, Farabi Sinema Vakfı, İslam Tebliğ Örgütü ve Astan-e Kudsi Rezevi örnek verilebilir. İran ekonomisinin üçte birinden fazlası devlet ile doğrudan bağlantılı olan bu vakıflar tarafından kontrol edilmektedir. İran ile bağlantılı örgütlerin finansmanı da büyük ölçüde bu vakıf gelirleri üzerinden sağlanmaktadır.[106]

[105] Ametbek, **a.g.e.**, s. 125-129

[106] Detaylı bilgi için bkz: Ali A. Saeidi, "The Accountability of Para-Governmental Organizations (Bonyads): The Case of Iranian Foundations." *Iranian Studies*, cilt: 37, sayı: 3, 2004, ss. 479–498.; William Bullock Jenkins, Bonyads as Agents and Vehicles of the Islamic Republic's Soft Power, Shahram Akbarzadeh ve Dara Conduit, *Iran in the World*, içinde (s. 155-175), Palgrave Macmillan, New York 2016, ss. 155-175. "A Deep Dive Into Bonyads and How They Work", *Double Think Institute*, 3 Haziran 2019, Erişim Tarihi: 22.06.2022, https://doublethink.institute/report/bonyad-findings/

# 4. İRAN DIŞ POLİTİKASINDA ŞİİLİĞİN ROLÜ

Şiiler dünyadaki Müslümanların yaklaşık olarak beşte birini oluşturmaktadır. Şii nüfusun çoğunlukta olduğu ülkeler İran, Azerbaycan, Bahreyn ve Irak'tır. Lübnan'daki Müslümanlar arasındaki en kalabalık mezhep grubunu da Şiiler oluşturmaktadır. Bunların dışında Afganistan, Pakistan, Hindistan, Suriye, Kuveyt, Umman, Ürdün, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Yemen'de de önemli oranda Şii vardır. Basra Körfezi ülkeleri ve özellikle Suudi Arabistan açısından bakıldığında Şiilerin yerleşmiş olduğu yerler genel olarak doğalgaz ve petrol kaynaklarının bulunduğu jeostratejik açıdan önemli bölgelerdir.

Şii din adamları öncülüğünde gerçekleşen İran Devrimi, Şiilerin dini ve politik geçmişlerinin isyan ve direnme üzerine olduğunu düşünen çevrelerin dikkatlerini Şiilerin yaşadığı diğer bölgelere çevirmesine neden olmuştur. Devrim sonrasında İran dışında yaşayan Şiilerin devrimci veya ayrılıkçı hareketlerde bulunup bulunmayacakları yönünde şüpheci bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Körfez Arap ülkeleri bölgenin en büyük askeri ve ekonomik güçlerinden biri olan İran'ın, ülkelerine sızarak Şiileri kışkırtmasından endişe duymuş, bu yüzden söz konusu ülkelerin güvenlik ve tehdit algılarında önemli bir değişim meydana gelmiştir.

İran, farklı ülkelerdeki Şiilerin sorunlarını gündemde tutarak söz konusu yerlerde yaşayan halkın yanında olduğunu göstermekte ve Hizbullah, Haşdi Şabi vb. örgütler aracılığıyla bu halklarla etkileşim kurarak onları etkilemeye çalışmaktadır. Orta Doğu, Güney Asya, Kafkasya ve Afrika gibi çeşitli bölgelerde sert ve yumuşak güç unsurlarını kullanan İran, ulusal çıkarlarını korumayı ve bu bölgelerdeki etkinliğini artırmayı hedeflemektedir.

## 4.1. İran'ın Orta Doğu'da Yürüttüğü Şii Politikası

Dış politikanın merkezinde olan Orta Doğu, İran'ın ulusal çıkarlarını koruma, güvenliğini sağlama ve etki alanını genişletme açısından hayati öneme sahiptir. Dış politikasının merkezi olan bu bölgedeki her kazanım İran için son derece önemlidir.

### 4.1.1. Irak

Irak nüfusunun yaklaşık olarak %65'i Şii'dir.[107] Çoğunluğun Şiilerden oluşması, Kerbela ve Necef gibi Şiilik için önemli şehirlere sahip olması Irak'ı İran için bölgesel nüfuzunu genişletme ve ulusal güvenliğini sağlama açısından çok önemli ülke yapmaktadır. İran ve Irak Şiileri dışarıdan bakıldığında uyumlu bir görüntü verse de bu iki farklı ülkede yaşayan Şiilerin toplumsal, tarihi ve etnik olarak farklılıkları vardır. Aynı zamanda ulemalar arasında da bir rekabet söz konusudur.[108] Irak'ta bulunan Necef ve İran'da bulunan Kum şehirleri bu rekabetin merkezi konumundadır. İran Devrimi sonrasında devlet desteğiyle birlikte giderek güçlenen Kum şehri, Necef'teki ulemayı etkisi altında almaya çalışmıştır. Irak'ın önemli din adamlarından olan Ayetullah Ali Sistani buna karşı çıkarak Necef çizgisini sürdürerek Necef'in Kum'un etkisine girmesini büyük ölçüde engellemiştir. Sistani iki şehir/ekol arasındaki ilişkilerin dengede gitmesi açısından önemli bir kişidir.

Saddam döneminde İran baskılardan kaçan Iraklı Şiiler için Irak sınırına yakın bölgede Sadr adında bir kamp kurmuştur. Bu kampta Baas rejimine karşı olan Dava Partisi üyelerine dini, siyasi ve askeri eğitimler vermiştir. Ancak İran'ın Humeyni'yi Rehber olarak tanımaları ve talimatlarına uymaları konusundaki teklifi Dava Partisi'nde bölünmeye neden olmuştur. Bu teklif Ayetullah Muhammed Bakır El Hâkim tarafından kabul edilmiş ve onun öncülüğünde 1982'de Irak İslam Yüksek Konseyi adında yeni bir yapı kurulmuştur. Sadr kampının kontrolünü üstlenen bu Konsey çatısı altında Bedr Tugayları adlı askeri bir yapılanma da oluşturulmuştur.[109] Konsey, Iraklı Şiileri, İran'ın istekleri doğrultusunda tek çatı altında toplamaya çalışmıştır. İran'dan aldığı destekle Irak'ta Şii bir devlet kurmayı hedefleyen bu yapı çoğulcu, demokratik ve federal yapıda bir Irak'a sıcak bakmış ve Irak'ın toprak bütünlüğünü savunmuştur. Aralarında sekiz yıl süren savaş sonucunda birbirine üstünlük sağlayamayan İran ve Irak, büyük güçler açısından tehdit oluşturamayacak derecede zayıflamıştır. Öte yandan İran Devrimi'nin olduğu dönemde İran'a sempati ile bakan Iraklı Şiiler

[107] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Iraq, People and Society, Erişim tarihi: 07.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iraq/#people-and-society
[108] Mazlum Uyar, "Irak ve İran Şiiliği", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 151, 2004, s. 227.
[109] Faleh A. Cabbar, *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş*, (Çev: Hikmet Halis), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004, s. 115.

içerisindeki radikal isimler Saddam Hüseyin tarafından büyük ölçüde etkisiz hale getirilmiştir.

Saddam döneminde Irak siyasetinde etkisiz kalan Kürtler ve Şiiler, Irak'ın ABD tarafından işgal edilmesinden sonra ön plana çıkmaya başlamıştır. İran ise bu işgal sonrasında sürpriz bir biçimde Irak'ta en etkili ülke konumuna gelmiştir. İran'ın bölgesel olarak güçlenmesinden endişe eden kimi çevreler[110] Irak'ın altın tepside İran'a hediye edildiği yönünde açıklamalarda bulunmuştur.[111] Bağdat'ta Şiilerin etkili olduğu hükümetlerin kurulması İran'ın Irak üzerindeki etkinliğini artırdığı ve Irak'ın 'Şii Arap devleti' haline geldiği şeklinde yorumlanmıştır.[112] İran'ın bölgesel gücünün artmasına paralel olarak Orta Doğu'da biri İran diğeri Suudi Arabistan merkezli iki rakip blok ortaya çıkmıştır. Bloklar arasındaki rekabet, tarafların bölgesel gelişmeler karşısındaki tavırlarını belirlemiştir.

ABD'nin 2003 işgali sonrasında Irak'a yeniden dönen Irak İslami Yüksek Devrim Konseyi, halkın desteğini arkasına alabilmek için adındaki 'devrim' ifadesini kaldırmıştır. 2009'da Konseyin başına geçen Ammar el Hekim, arabulucu ve ılımlı yönüyle öne çıkmıştır. El Hekim bir yandan İran ile ilişkileri dini zeminden tarihi, coğrafi ve sosyal zemine çekmeye yönelik adımlar atarken bir yandan da siyasi gelişmelere karşı daha sessiz bir tavır alma yoluna gitmiştir. Irak'taki bir başka güçlü Şii grup olan Sadr hareketinin İran ile ilişkileri 2003'ten beri inişli çıkışlı bir şekilde devam etmektedir. Hareket kimi zaman 'Iraklılık' kimliğine vurgu yapmak suretiyle Irak'taki İran etkisine karşı çıkmakta kimi kritik zamanlarda ise İran ile birlikte hareket etmektedir. Örneğin, 2006'da iktidara gelen ve İran yanlısı bir pozisyon almayan Maliki, zaman içerisinde iktidarını devam ettirebilmek için mezhepçi yaklaşımları destekleyen politikalar izlemiş ve İran ile yakınlaşmıştır. Sadr hareketi lideri Mukteda el-Sadr da 2010'da İran'ın etkisi sonucunda Nuri el-Maliki öncülüğündeki Şii İttifak'a destek vermiş ve Maliki'nin başbakan olmasını sağlamıştır.

[110] Suudi Arabistan da bunlardan biridir.
[111] Imran Khan, "Analysis: How Saudi Arabia and Iran became rivals", *Al Jazeera*, 4 Haziran 2020, Erişim Tarihi: 22.06.2020, https://www.aljazeera.com/features/2020/6/4/analysis-how-saudi-arabia-and-iran-became-rivals
[112] Vali Nasr, s.185-227.

Irak'ta Şiiler açısından önemli mekanların bulunması, İran'ın kutsal yerlerin korunması söylemini araç olarak kullanarak bu ülkedeki nüfuzunu artırmasına imkân sağlamaktadır.[113] İran'ın Irak'ta desteklediği gruplardan biri olan Haşdi Şabi, Şiiler için kutsal kabul edilen Kerbela, Necef, Kum, Basra, Samarra gibi şehirleri ve buralarda bulunan türbeleri koruma amacında olduğunu iddiasındadır. Haşdi Şabi'nin İran devleti ve ordusuyla ile çok yakın ve derin ilişkileri vardır.[114] Ayrıca Asaib Ehlil Hak, Barış Tugayları, Bedr Örgütü, Sadr Hareketi, Kataib Hizbullah, Horasan Tugayları ve İmam Ali Tugayları gibi Irak'ta faaliyet gösteren Şii örgütler ile bağlantılıdır.[115]

İran'ın 2003 sonrasında Irak'ta elde ettiği kazanımlar, dış politikasını üzerine kurduğu Şii blokun iktidardan düşmesi ve İran-Irak ilişkilerini gerebilecek potansiyel faktörlerin harekete geçmesi sonucunda zarar görebilir. İran yumuşak güç unsurları aracılığıyla bir yandan Irak'taki en büyük kozu olan Şiilerin desteğinin artan oranda devamını isterken, bir yandan da Irak'ta istikrar ve güvenliğin tam olarak sağlanamaması için çeşitli Şii milis grupları desteklemektedir. Böylece Irak'ın kendisi için tehdit oluşturamamasını ve tamamen ABD güdümüne girmesini engellemeyi amaçlamaktadır.[116]

### 4.1.2. Suudi Arabistan

Suudi Arabistan nüfusunun %10-15 kadarı Şiilerden oluşur.[117] Şiiler genel olarak Suudi Arabistan'ın zengin petrol yataklarının bulunduğu doğu şehirlerinde ikamet etmekte ve buradaki nüfusun yarısını oluşturur. Bu ülkede yaşayan Şiiler Suudi yönetiminin ayrımcı davranmasından şikayetçidir ve İran ile Suudi Arabistan

[113] Örneğin, Necef'te Hz. Ali'nin türbesi, Kerbela'da Hz. Hüseyin türbesi, Bağdat'taki bazı imamların türbeleri ve Samarra'da on ikinci İmam Mehdi'nin doğduğu ev.
[114] Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Kılıç, Mustafa Gök ve Ghulam Faroq Keskin, "Kuruluşundan Günümüze Irak'ın Şii Milis Gücü Haşdi Şabi", *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, cilt: 2, no: 1, 2018, ss. 46-63.
[115] Detaylı bilgi için bkz: Murat Yeşiltaş ve Burhanettin Duran, *Ortadoğu'da Devlet Dışı Silahlı Örgütler*, Seta Yayınları, İstanbul 2018; Kirk H. Sowel, "The Rise of Iraq's Militia State", *Carnegie Endowment for International Peace-Sada*, 23 Nisan 2015, Erişim Tarihi: 09.02.2022, https://carnegieendowment.org/sada/59888
[116] Barış Doster, "Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Orta Doğu Politikası", *Orta Doğu Analiz*, cilt: 4, sayı: 44, 2012, s. 78
[117] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Saudi Arabia, People and Society. Erişim Tarihi: 07.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/saudi-arabia/#people-and-society

arasındaki gerginliklerden doğrudan etkilenir.[118] Geçmişte yaşanan ayaklanmaların zor kullanılarak bastırılması, bölgede yaşayan Şiilerin Suudi Arabistan'ın yumuşak karnı olduğunu gösterir.

Devrimin ardından İran, Suudi rejimini ve dini meşruiyetini açıkça eleştirmeye başlamıştır.[119] Ancak dönemin Suudi Arabistan hükümdarı Kral Halid, Humeyni'ye bir tebrik mesajı göndererek İslami dayanışmanın diplomatik ilişkilerde temel alınabileceğini ve İran'da İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla iki ülke arasındaki iş birliğini engelleyen hiçbir neden bulunmadığını savunmuştur.[120]

İran ve Suudi Arabistan arasındaki mezhep temelli rekabet, Suudi yetkililerin Irak'taki Saddam Hüseyin hükümetine olan yardımda bulunduğu İran-Irak Savaşı sırasında ortaya çıkmıştır. Bu savaşın İran lehine neticelenmesi ihtimali ve bölgedeki istikrar konusunda duyduğu endişe Suudi Arabistan'ın, Irak'a mali desteğini artırmasına neden olmuştur. Ayrıca İran'ın, kendi bekası ve bölgenin istikrarı için çok daha büyük bir tehdit olduğundan hareketle Suudi Arabistan, Körfez Arap ülkelerini de Irak'a mali destek vermeleri konusunda teşvik etmiştir. Suudi Arabistan, savaşın maliyetlerini karşılamak için petrol üretimini önemli ölçüde artıran Suudi Arabistan'ın temel amacı İran'ı finansal anlamda zayıflatmaktı. Ancak Suudi Arabistan umduğu sonucu alamadığı gibi 1980'lerin ortalarında petrol fiyatlarının varil başına 30 dolardan 15 doların altına düşmesiyle Suudi hükümetini milyarlarca dolar zarara uğramıştır.[121]

Suudi Arabistan'da 1987'de Hicaz Hizbullahı adında İran destekli bir örgüt kurulmuştur. Velayet-i fakih düşüncesini benimseyen bu örgütün amacı, Arap Yarımadası'nı Selefi düşüncesinin etkisinden ve Suudi hanedanından kurtararak İran modeline benzer bir İslami devlet kurmaktı. Bu örgüt, Şiilerin devlet kademelerinde yer alması ve tutukluların bırakılması için Suudi yönetimi üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. Arap Baharı sonrasında bazı örgüt üyelerinin Şii mabetlerini korumak

[118] Gawdat Bahgat, "Peace in Persian Gulf: The Shii's Dimension", *Peace & Change*, cilt: 24 sayı: 1, 1999 s. 79-80.
[119] Reza Ekhtiari Amiri, Ku Hasnita Binti Ku Samsu, Hassan Gholipour Fereidouni, "The Hajj and Iran's Foreign Policy towards Saudi Arabia", *Journal of Asian and African Studies*, cilt: 46, sayı: 6, 2011, 678–690.
[120] Abdulrahman A. Hussein, *So History doesn't Forget: Alliances Behavior in Foreign Policy of the Kingdom of Saudi Arabia (1979–1990),* AuthorHouse, Indiana 2012.
[121] Wayne H. Bowen, *The History of Saudi Arabia*, Greenwood Press, Westport 2014, s. 119-120.

amacıyla Suriye'ye gittiği ve Lübnan Hizbullahı içerisinde faaliyet gösterdikleri bilinmektedir.[122]

İki ülke arasında zaten gergin olan ilişkiler 31 Temmuz 1987'de İranlı hacıların Mekke'de ellerinde Humeyni posterleriyle düzenledikleri gösteriye Suudi güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucunda çıkan çatışmalarla daha da kötüleşmiştir. Yaklaşık 400 İranlı hacı hayatını kaybettiği bu olaydan sonra Humeyni'nin halka hitaben yaptığı bir konuşmada "Bu alçak ve dinsiz Vehhabiler, Müslümanların kalbini her zaman arkadan delen hançerler gibidir"[123] şeklindeki sözlerine kutsal toprakların 'bir mafya babası'nın elinde olduğunu da eklemesi iki ülke arasındaki ilişkileri sorunlu bir sürece girmiştir. Suudi Arabistan'ın misilleme olarak hac faaliyetlerini İranlılara yasaklama kararı İran'da öfke ile karşılanmış, protestocular Tahran'daki Suudi büyükelçiliğini yağmalarken güvenlik güçleri de Suudi diplomatları gözaltına alınmıştır. Arbede sırasında yaralanan Suudi yetkililerden birinin hayatını kaybettiği olaylar nedeniyle Suudi Arabistan 27 Nisan 1988'de İran ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir.[124]

Suudi Arabistan ve İran ilişkileri, İran-Irak Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bir yumuşama sürecine girmişse de Humeyni'nin Hintli yazar Salman Rüşdi hakkında verdiği fetva, iki ülke arasındaki ilişkileri bir kez daha germiştir. Humeyni, 1988'de yayınlanan Şeytan Ayetleri adlı kitabında kullandığı İslam karşıtı ifadeleri nedeniyle Salman Rüşdi'nin öldürülmesi gerektiği yönünde bir fetva vermiştir. Bunu Müslümanların sempatisini kazanmayı amaçlayan bir eylem olarak nitelendiren Suudi hükümeti ise Rüşdi'nin ölüm cezasına çarptırılmadan önce İslami bir mahkemeye çıkartılması gerektiği yönünde bir açıklama yapmıştır.[125]

İran, 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgalini kınarken, Körfez Arap ülkeleri de Kuveyt'ten yana tavır almıştır. Bu durum dolaylı da olsa İran'ın Suudi Arabistan ile olan ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Her iki ülke de bölgesel sorunlara çözüm

---

[122] "Suriye'deki ithal Şii savaşçılar", *Aljazeera Turk*, 22.07.2015, Erişim Tarihi: 13.02.2022, http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyedeki-ithal-sii-savascilar.

[123] Martin Kramer, "*Khomeini's Messengers in Mecca*" Erişim Tarihi: 13.02.2022, https://martinkramer.org/reader/archives/khomeinis-messengers-in-mecca/

[124] Mehrzad Boroujerdi and Kourosh Rahimkhani, Kourosh, *Postrevolutionary Iran: A political handbook.* Syracuse University Press, New York 2018, s. 21.

[125] Christin Marschall, *Iran's Persian Gulf Policy: From Khomeini to Khatami*, Routledge, New York 2003, s. 189–190

olarak güç kullanımını reddederken Birinci Körfez Savaşı sırasında İran ve Suudi Arabistan arasındaki buzlar erimeye başlamış ve üç yıl önce kopan resmi ilişkiler 1991'de yeniden başlamıştır.[126] İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayati, İran-Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'ne İran Körfezi'nin güvenliğini sağlamak üzere bir ittifak önermek için 1991 yılının Nisan ayında Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiştir. Kral Fahd ile görüşen Velayati, Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'nin çok zayıf olduğunu, Kuveyt'in işgalini engelleyemediğini ve istikrarı sağlamak amacıyla bölgesel işbirliğini güçlendirmek için İran'ın Konsey'e dahil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[127] Suudi Arabistan İran'ın Konsey'e dahil edilmesine sıcak bakmasa da İran'a yönelik hac yasağını kaldırmış hatta 1988'deki 45.000 olan İranlı hacı sayısını 115.000'e çıkarmıştır. Suudi yönetimi ayrıca İran'ın 1987 olaylarında hayatını kaybeden 412 kişinin yakınlarının ücretsiz olarak hacca katılması yönündeki talebini de kabul etmiştir.[128] Sonraki yıllarda İran, hacılarını mezhepsel slogan atmamaları konusunda uyarmış, benzer bir olayın yaşanmaması için daha dikkatli bir yaklaşım sergilemiştir. İlişkilerin düzelmeye başladığı bu dönemde 23 Haziran 1996'da Suudi Arabistan'ın Dhahran kentinde ABD askeri kışlasının yakınında bomba yüklü bir kamyon patlamış, olayda 19 ABD askeri ölürken yüzlerce kişi de yaralanmıştır. ABD saldırıdan İran'ı sorumlu tutmuş, ancak saldırının arkasındaki kişiler tespit edilemediği için İran-Suudi ilişkileri bu durumdan etkilenmemiştir.[129]

O zamanki adı İslam Konferansı Örgütü olan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın 1997'de İran'da düzenlenen toplantısında Arap devletlerinin İran'a karşı olan tutumları bir değişikliğin habercisi olmuştur. Toplantı öncesinde İran, Suudi Arabistan'ı İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine başta olmak üzere ülkenin güvenliğini sağlamak için ABD desteğine ihtiyaç duymakla eleştirmiştir. Buna karşılık toplantıda Suudi Arabistan'ın uzlaşmacı bir tutum sergilemesi ilişkilerin gerilmesini önlemiş, hatta İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi ertesi yıl Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret, İran Devrimi'nden sonra Suudi Arabistan'a cumhurbaşkanlığı seviyesinde yapılan ilk ziyaret olması açısından önemlidir. Bölgesel ekonomik sorunların ele

[126] Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *Saudi Arabia: The Coming Storm*, New York: M.E. Sharpe 1994, s. 118.
[127] **Aynı yer.**
[128] Nikki R. Kiddie and Rudolph P. Matthee, *Iran and Surrounding World*, University of Washington Press, Seattle 2002, s. 365.
[129] **Aynı yer**.

alındığı ziyaret sırasında İran, OPEC'in örgütsel yapısının yeniden düzenlenmesi ve Orta Asya'daki cumhuriyetlerin örgüte dahil edilmesi konusunda Suudi Arabistan'ı ikna etmeye çalışmıştır. Taraflar ayrıca Basra Körfezi'nin her iki sınırında da istikrarı sağlamak için bölgenin güvenliğine yönelik bir ittifak ile ilgili de görüş alışverişinde bulunmuştur.[130]

Mayıs 1998'de Suudi Arabistan ile İran her iki ülkenin de ekonomi, kültür ve spor alanlarını kapsayan Kapsamlı İşbirliği Anlaşması'nı imzalamıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin komşu Arap ülkelerini ziyareti kapsamında Mayıs 1999'da Suudi Arabistan'ı ziyaret etmesiyle daha da gelişmiştir. Hatemi, Suudi Arabistan'da beş gün kalmış, iki ülkenin liderleri görüşme sırasında Basra Körfezi güvenliği, küresel petrol fiyatlarını artırma çabaları, Irak'taki durum ve bölgesel meseleler karşısında ortak bir jeo-stratejik yaklaşım geliştirilmesi ile ilgili konuları ele almıştır. İran ve ABD arasındaki kısmi yumuşama nedeniyle Suudi Arabistan ile İran arasındaki iş birliği artarken, Temmuz 1999'da Suudi Arabistan Kralı Fahd, diğer Körfez ülkelerini İran ile ilişkilerini iyileştirme konusunda teşvik etmiş, bu durumun tüm Basra Körfezi ülkelerinin çıkarına olduğunun altını çizmiştir.[131] Buna ek olarak, Suudi Arabistan ve İran, Nisan 2001'de Suudi-İran güvenlik anlaşması olarak bilinen başka bir anlaşma daha imzalamışlardır.

#### 4.1.2.1 İran ve Suudi Arabistan Arasındaki Vekalet Savaşları

Orta Doğu Soğuk Savaşı olarak da adlandırılan vekalet savaşları, İran ile Suudi Arabistan arasında devam eden mezhep temelli bir nüfuz mücadelesidir. İki ülke, Suriye ve Yemen başta olmak üzere Bahreyn, Lübnan ve Katar'daki siyasi anlaşmazlıklar ile çatışmalarda karşıt taraflara destek sağlamıştır. Nijerya, Pakistan, Afganistan, Kuzey ve Doğu Afrika bölgeleri, Güney Asya, Orta Asya, Güneydoğu Asya, Balkanlar ve Kafkaslar gibi geniş bir alanda çıkar çatışması devam etmektedir. Soğuk Savaş döneminin dinamiklerine benzerliğinden dolayı 'Yeni Soğuk Savaş'

[130] Hakkı Uygur, "Suudi-İran Çekişmesi Nereye Gidiyor?", *İRAM*, 27 Ekim 2020, Erişim tarihi: 14.02.2022, https://iramcenter.org/suudi-iran-cekismesi-nereye-gidiyor/
[131] "World: Middle East Saudi King urges rapprochement with Iran", *BBC News*, 06 Temmuz 1999, Erişim Tarihi: 15.02.2022, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/387078.stm.

olarak da tanımlanan bu mücadele, bölgesel nüfuzunu arttırmaya çalışan tarafların jeopolitik, ekonomik ve mezhepsel etkileri üzerinden yürütülmektedir.

#### 4.1.2.1.1. Bölgesel Mücadele

Vekalet savaşlarında İran Direniş Ekseni,[132] Suriye, Hamas, Hizbullah, Husiler ve bazı Iraklı Şii gruplarla birlikte hareket etmekte, Rusya ve Çin tarafından da zaman zaman desteklenmektedir. Suudi Arabistan ise Arap Birliği, Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi,[133] Halkın Mücahitleri Örgütü, Irak Bölgesel Kürt Yönetimi, bazı Sünni örgütler, Yemen Hükümeti, Arnavutluk, İsrail, ABD ve Avrupa Birliği ile yakın ilişki içerisindedir. Bu bölümde bölgesel mücadelede öne çıkan yerler alınacaktır. Vekalet savaşlarına zaman zaman Türkiye de dahil olmaktadır.

##### 4.1.2.1.1.1. Suriye İç Savaşı

İran, etki alanının önemli bir parçası olan Suriye ile 1979 Devrimi sonrasında başlayan müttefiklik ilişkisini devam ettirmektedir. Arap Baharı sürecinin başlarında Hamaney, bu durumu İran Devrimine benzer bir 'İslami uyanış' olarak nitelendirmiştir. Ancak Arap Baharı'nın Suriye'ye sıçramasıyla tutumunu değiştiren İran, protestoların arkasında olduğunu iddia ettiği ABD ve İsrail'i kınamıştır.[134] İran bu süreçte Suriye hükümetini desteklerken, Suudi Arabistan hükümet karşıtı gruplara çeşitli askeri ve mali destek sağlamıştır.

Suriye İç Savaşı İran'ın bölgedeki yerini ve çıkarlarını tehdit etmektedir. Bu yüzden ABD ve Suudi Arabistan başta olmak üzere bu ülkelerin müttefikleri İran'ı zayıflatmak için Esed karşıtı Sünni gruplar ile kimi ayrılıkçıların yanında yer almıştır. 2013 yılından itibaren İran, Suriye ordusuna kara desteğini artırmış ve Esed destekçisi

[132] İran, Suriye, Hizbullah ve Husi Hareketi, Filistinli bazı örgütlerin içinde bulunduğu, ABD ve İsrail karşıtı gayri resmi ittifaktır. İttifak, seküler Baasçılık ve Şii İslamcılık gibi farklı ideolojiler barındırsa da ana hedefleri bölgedeki NATO, İsrail ve Suudi Arabistan'ın faaliyetlerine karşı koymaktır.
[133] Umman, Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'nde olduğu için Suudi Arabistan ile yakın ilişki içerisindedir. Ancak örgütteki çoğu ülkenin aksine, İran ve Suudi Arabistan arasındaki vekalet savaşını sona erdirmek için diplomatik çözümler önermektedir.
[134] Mehdi Khalaji, "Iran's Policy Confusion about Bahrain". 27 Haziran 2011, *The Washington Institute for Near East Policy*, Erişim Tarihi: 16.02.2022, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/irans-policy-confusion-about-bahrain

Hizbullah savaşçılarının Suriye'ye gelmesinde etkili olmuştur.[135] Rusya'nın da Suriye'ye desteğini artırması Suudi Arabistan'ın karşılık olarak Esad karşıtı gruplara verdiği desteği artırmasına neden olmuştur. Suriye, 2011'de başlayan ve hâlâ devam eden iç savaş nedeniyle İran ve Suudi Arabistan'ın vekalet savaşındaki önemini korumaktadır.

#### 4.1.2.1.1.2. Yemen İç Savaşı

Yemen'deki iç savaş İran ve Suudi Arabistan arasındaki vekalet savaşının en önemli cephesi olarak nitelendirilebilir. Uzun zamandır Suudi Arabistan'ın etki alanı içinde olan Yemen'de 2004'te başlayan Husi İsyanı nedeniyle İran ve Suudi Arabistan arasındaki gerilim artmıştır. 2015 yılında yayımlanan BM raporunda İran'ın 2009'dan sonra Husilere para ve silah desteği sağladığı iddiası yer almakta ancak İran bunu kabul etmemektedir.[136] 2014'teki Husi darbesi, Suudi Arabistan için büyük bir tehdit, bölgede yer edinmeye çalışan İran içinse bir fırsat olarak görülmüştür.[137] 2015 yılı Mart ayında Suudi Arabistan liderliğindeki Arap devletleri koalisyonu Umman dışındaki tüm Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi üyelerinin de desteğiyle Yemen'e hava ve kara saldırısı düzenlemiştir. Ancak bu müdahale Yemen'in kuzeyinde başlayan Husi isyanını bastırmamış, aksine ülkedeki gergin durumu bir Sünni-Şii iç savaşına dönüştürmüştür.

#### 4.1.2.1.1.3. Irak İç Savaşı

Şii Müslümanların çoğunlukta olduğu Irak, yüzyıllarca Sünnilerin çoğunlukta olduğu hükümetler -Osmanlıların atadığı yöneticiler (1534-1920) ve İngiliz desteğini arkasına alan Haşimiler (1932-1958) ile darbeyle yönetimi ele geçiren Baasçılar (1968-2003)- tarafından yönetilmiştir. Saddam Hüseyin döneminde Irak, İran ve Suudi Arabistan karşı dengeleyici bir aktör olarak öne çıkmıştır. ABD'nin 2003 yılındaki işgaliyle Baas

[135] Andrew W. Terrill, "Iran's strategy for saving Asad", *The Middle East Journal*, cilt: 69, sayı: 2, 2015, s. 222-236.
[136] Carole Landry, "Iran arming Yemen's Huthi rebels since 2009: UN report", *Yahoo News*, 30 April 2015, Erişim Tarihi: 17.02.2022, news.yahoo.com/iran-arming-yemens-huthi-rebels-since-2009-un-202936346.html
[137] Yara Bayoumy and Mohammed Ghobari, "Iranian support seen crucial for Yemen's Houthis", *Reuters*, 15 Aralık 2014, Erişim Tarihi: 17.02.2022, https://www.reuters.com/article/us-yemen-houthis-iran-insight-idUSKBN0JT17A20141215

rejimi yıkılmış ve bölgede bir güç boşluğu doğmuştur. İran bu dönemden sonra kendi çıkarlarına ters olan bir hükümet kurulamaması için Şii grupları desteklemiştir. Suudi Arabistan bu dönemde İran ile karşıt grupları desteklemenin yanında ABD ile ilişkilerini gerginlikten uzak şekilde sürdürmeye çalışmış, İran'ın nüfuzunu sınırladığı için ABD yönetiminin Irak'ta kalmasını desteklemiştir.[138] Geçici Koalisyon Yönetimi Başkanı Paul Bremer'in Mayıs 2003'te Baas Partisi üyelerini yeni Irak hükümetinden dışlamak ve Irak ordusunu dağıtmak için çıkardığı emirler sonucunda çeşitli isyancı gruplar güçlenmiş ve yeni hükümetin işlevsel yetenekleri zayıfladığı için Irak istikrarsız bir sürece girmiştir.[139]

ABD'nin 2011'de Irak'tan çıkmasıyla İran'ın bu ülkedeki etkisini artırmıştır. Irak İç Savaşı ve DEAŞ'ın yükselişinden kaynaklanan istikrarsızlık, Irak rejiminin varlığını tehdit etmiş ve 2014'te İran'ın bölgeye müdahalesine yol açmıştır. İran, Şii milis gruplarını, ilerleyen DEAŞ'ı durdurmak için harekete geçirerek Irak'taki etkisini artırmıştır. Irak'ın birçok konuda görüşüne başvurduğu İran, Irak ordusuna doğrudan dahil olmayan Şii milis gruplarına da askeri destek sağlamaktadır. Irak'ın en büyük ticaret ortaklarından biri haline gelen İran, ekonomik bağları güçlendirmenin yanı sıra, ağırlıklı olarak Sünni olan Kuzey Irak'taki bağımsızlık çabasına karşı verdiği mücadelede Irak hükümetine de destek vermektedir. Suudi Arabistan ise İran'ı bölgedeki nüfuzu için bir engel olarak görmekte, bir yandan Irak hükümetiyle ilişkileri geliştirmek için yumuşak güç yaklaşımını benimserken, diğer yandan Kürdistan Bölgesel Yönetimi ile bağlarını güçlendirmeye çalışmaktadır. Son dönemlerde Suudi Arabistan, Sadr Hareketi ile çeşitli örgüt milislerinin lideri olan, aynı zamanda ABD ve İran'ın Irak'taki etkisini eleştiren Şii din adamı Mukteda el-Sadr ile yakın bir ilişki kurarak İran'a karşı bir blok oluşturma arayışı içerisindedir.[140]

---

[138] Gregory F. Gause, "Saudi Arabia: Iraq, Iran, the Regional Power Balance, and the Sectarian Question", *Strategic Insights*, cilt: 6, sayı: 2, 2007, s. 1

[139] James P Pfiffner, "US blunders in Iraq: De-Baathification and disbanding the army", *Intelligence and National Security*, cilt: 25, sayı: 1, 2010, s. 76-85.

[140] "Iraq's Muqtada al-Sadr makes rare Saudi visit", *Aljazeera*, 31 Temmuz 2017, Erişim Tarihi: 18.02.2022, https://www.aljazeera.com/news/2017/7/31/iraqs-muqtada-al-sadr-makes-rare-saudi-visit ; "Sadr backs Qatari initiative for Saudi-Iran dialogue", *The Arab Weekly*, 28 Ocak 2021, Erişim Tarihi: 18.02.2022, https://thearabweekly.com/sadr-backs-qatari-initiative-saudi-iran-dialogue

#### 4.1.2.1.1.4. Bahreyn Protestoları

Bahreyn 1521 yılında Portekizliler tarafından işgal edilmiş ancak 1602'de Safeviler tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Ülkedeki Müslümanların çoğunluğu Şii olsa da ülke Suudi Arabistan ile yakın ilişkileri olan ve 1783'ten beri yönetimi elinde tutan Sünni El Halife ailesi tarafından yönetilir. 1820'den beri bölgeye hâkim İngilizlerin 1968'de çekilmesi Körfez emirlikleri tarafından bölgenin Suudi Arabistan ve İran'ın rekabet alanına dönüşeceği düşüncesiyle endişeyle karşılanmıştır. Birleşmiş Milletler tarafından 1971'de yapılan referandum sonucunda halk, ada üzerinde tarihsel hak iddia eden İran ile birleşmek yerine bağımsızlığı seçmiştir. İran Bahreyn üzerindeki toprak iddiasından vazgeçmesini ülkenin herhangi bir federasyon ya da birliğe katılmaması şartına bağlamıştır. Bununla beraber İran, 1971'de bölgedeki üç küçük stratejik adayı[141] işgal etmiştir. İran'ın Bahreyn'e olan ilgisi 1979 Devrimi sonrasında yeniden canlanmıştır. 1981'de Bahreyn'in Bağımsızlığı İçin İslami Cephe adındaki örgüt Şii bir rejim kurmak için başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştur. O zamandan itibaren Bahreyn, İran'ı ülkenin rejimini değiştirmeye yönelik eylemleri desteklemekle suçlamaktadır.[142]

Şii eksenli yaklaşımı benimseyen İran'ın körfezdeki Şiileri etkilemesinden endişe duyan Arap devletleri, içlerindeki Şii grupların ayaklanmasından çekinmektedir. Bahreyn'in sözü edilen ülkelerden farkı ülke nüfusunun çoğunluğunu Şiilerin oluşturmasıdır. Bu nedenle Bahreyn yönetiminin istikrarı büyük ölçüde Suudi Arabistan'ın desteğine bağlıdır. Suudi Arabistan'daki Şiilerin çoğu Bahreyn'e yakın olan yerlerde yaşamaktadır. Suudi Arabistan'ın petrol zengini bölgelerinde yaşayan bu Şii azınlık Suudi yönetimi açısından güvenlik sorunu olarak görülmektedir. Bahreyn Şiilerinin siyasi kazanımları Suudiler açısından İran'ın bir kazanımı olarak değerlendirilir. Arap Baharı'na karşı Körfez ülkeleri kendilerini sosyal reform, ekonomik yardımlar ve şiddetli baskı yoluyla güçlerini korumaya çalışmıştır. Suudi Arabistan öncülüğündeki Konsey güçleri, Bahreyn'deki hükümet karşıtı ayaklanmayı bastırmak ve yönetimi desteklemek sürece hızlı bir şekilde müdahale etmiş, Bahreyn

[141] İşgal edilen adalar: Büyük Tunb, Küçük Tunb ve Abu Musa.
[142] Ali Hashem, "Will Iran, Saudi Arabia patch things up?", *Al-Monitor*, 19 Ocak 2016, Erişim Tarihi: 16.12.2021, https://www.al-monitor.com/originals/2016/01/iran-saudi-arabia-proxy-war-diplomatic-relations-cut.html

hükümeti bu protestolardan İran'ı sorumlu tutmuştur.[143] Tahran ise tüm iddiaları yalanlamış ve Bahreyn hükümetini her olaydan sonra kendi iç sorunları için İran'ı suçlamakla itham etmiştir.[144] İki ülke arasındaki bölgesel nüfuz mücadelesinde önemli bir yer işgal eden Bahreyn yönetimi monarşik rejimin devamı ve güvenliği için Suudi Arabistan tarafında yer alırken, durumdan memnun olmayan Şii kesimler ise İran'a sempati duymaktadır.

#### 4.1.2.1.1.5. Lübnan Anlaşmazlığı

1989'da Lübnan İç Savaşı'nı sona erdiren antlaşma Suudi Arabistan'ın Taif şehrinde imzalanmış, bu süreçte Suudi Arabistan önemli bir arabulucu olarak dikkati çekmiştir. Antlaşma ile Hizbullah, İsrail'in Güney Lübnan'ı işgaline karşı mücadelesi nedeniyle Lübnan'ın tek silahlı mezhepsel milis gücü olmuştur.[145] İsrail'in 2000 yılında Lübnan'dan çekilmesinin ardından Hizbullah'ın silahsızlandırılması çağrıları artsa da bir sonuca ulaşmamıştır. Lübnan'da Sünni grupları destekleyen Suudi Arabistan, İran ile yakın ilişkisi olan Hizbullah'ın ülkedeki etkisine ve Suriye İç Savaşı'na müdahil olmasına karşı çıkmaktadır.

Lübnan ve Suudi Arabistan arasındaki son anlaşmazlık, Lübnan Başbakanı Saad Hariri'nin 4 Kasım 2017'de Suudi Arabistan'dayken beklenmedik bir şekilde istifasını açıklamasıyla başlamış, kısa süre içinde bölge ülkeleri arasındaki ilişkiler gerilmiştir. 6 Kasım'da Suudi Arabistan, Lübnan'ın iki devlet arasında savaş ilan ettiğini iddia etmiştir. Üç gün sonra Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri, kendi vatandaşlarından Lübnan'ı terk etmelerini istemiştir. Lübnan Cumhurbaşkanı ve bazı Lübnanlı yetkililer, Hariri'nin ani istifasının Suudi yönetiminin baskısı nedeniyle verildiğine ve kendisinin rehin tutulduğunu iddia etmiştirler.[146] İran ve Hizbullah ise

[143] Martin Chulov, "Saudi Arabian troops enter Bahrain as regime asks for help to quell uprising", *The Guardian*, 14 Mart 2011, Erişim tarihi: 18.02.2022, https://www.theguardian.com/world/2011/mar/14/saudi-arabian-troops-enter-bahrain

[144] Reem Shamseddine, "Bahrain calls pipeline blast 'terrorism' linked to Iran", *Reuters*, 11 Kasım 2017, Erişim tarihi: 18.02.2022, https://www.reuters.com/article/us-bahrain-pipeline-idUSKBN1DB0NW

[145] Michael C. Hudson, "Trying again: Power-sharing in post-civil war Lebanon", *International Negotiation*, cilt: 2, sayı: 1, 1997, s.103-122.

[146] Tamara Qiblawi and Hamdi Alkhshali, "Lebanese PM held 'captive' in Saudi, president says", *CNN*, 15 Kasım 2017, Erişim tarihi: 14.02.2022, https://edition.cnn.com/2017/11/15/middleeast/lebanon-saudi-arabia-hariri-aoun/index.html.

bunun Hizbullah'a karşı savaşmak için bulunan bir bahane olduğunu söylemiştir. 21 Kasım'da Beyrut'ta tekrar istifa veren Başbakan Hariri, Cumhurbaşkanı Mişel Avn tarafından kabul edilmeyince 5 Aralık'ta istifasını geri çekmiştir.

İstifa sürecinde yaşanan gelişmeler Lübnan'daki mezhep temelli yönetimi bozma çabası Suudi Arabistan'ın Lübnan'daki etkisini artırmak ve İran'ın Irak ve Suriye'deki kazanımlarını dengelemek için bir güç oyunu olarak değerlendiren Robert Fisk, Hariri'nin istifasının Hizbullah'ı Lübnan parlamentosundan çıkarmak ve ülkede iç savaş çıkartmak amacıyla Suudi baskısı altında yapıldığını savunmaktadır.[147]

#### 4.1.2.1.1.6. Afganistan

Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabet, Afganistan'ın istikrarsızlığına da neden olmuştur. Afganistan, İran ile tarihsel ve kültürel bağları olan bir ülkedir. Suudi Arabistan ise Afganistan'ı stratejik anlamda önemli bir yer olarak değerlendirir. Soğuk Savaş'tan sonra Suudi Arabistan politikası Sovyet ideolojisinin yayılmasına karşı mücadeleden İran'ın Güney ve Orta Asya'daki etkisini sınırlamaya geçmiştir.[148] Taliban yönetimi, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Pakistan tarafından 1996'da tanınmıştır. Afgan İç Savaşı sırasında İran ve Suudi Arabistan muhalif silahlı grupları desteklemiştir. İran, Şii Hizb-i Wahdat'a yardım ederken, Suudi Arabistan Vehhabi İttihad-ı İslamiye'ye mali destek sağlamıştır.[149] 11 Eylül saldırıları sonrasında 2001'de Afganistan'ın işgali ve Taliban'ın etkisiz hâle getirilmesi daha önce Taliban ile savaşın eşiğinde olan İran'a büyük fayda sağlamıştır. Afganistan'daki rejim değişikliği, İran'ın doğu sınırlarındaki birincil tehdidi bitirirken iki yıl sonra Saddam Hüseyin yönetimine son verilmesi ise İran'ın bölgesel konumunu daha da güçlendirmiştir. Böylece İran ilgisini Suriye ve Yemen'e yöneltmiştir. Sonraki yıllarda

[147] Robert Fisk, "Saad Hariri's resignation as Prime Minister of Lebanon is not all it seems", *Independent,* 09 Kasım 2017, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.independent.co.uk/voices/lebanon-prime-minister-saad-hariri-resignation-not-all-seems-quits-resigns-surprise-saudi-arabia-mohamed-bin-salman-a8045636.html

[148] Haroun Mir, "Afghanistan stuck between Iran and Saudi Arabia", *Aljazeera*, 06 Nisan 2015, Erişim tarihi:17.02.2022, https://www.aljazeera.com/opinions/2015/4/6/afghanistan-stuck-between-iran-and-saudi-arabia

[149] "Blood-stained hands: Past atrocities in Kabul and Afghanistan's legacy of impunity" *Human Rights Watch Raporu 2005*, Erişim tarihi: 17.02.2022 https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/afghanistan0605.pdf

Afganistan üzerindeki etkisini genişletmeye çalışan İran burada okullar, camiler ve medya merkezleri inşa etmiş, Afganistan'daki Tacik ve Hazara halkları ile bağlarını güçlendirmek suretiyle nüfuzunu artırmaya çalışmıştır. Ancak 2021 yılında ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi sonrasında Taliban'ın Afganistan'da yönetimi yeniden ele geçirmesiyle bölgede Suudi Arabistan ve İran rekabetinin yeni bir sürece girdiğinden söz edilebilir.

#### 4.1.2.1.1.7. Pakistan'daki Mezhep Çatışmaları

5 Temmuz 1980'de İslamabad'da on binlerce Şii bir araya gelerek Pakistan Cumhurbaşkanı Muhammed Ziyâ ül Hak tarafından uygulamaya konulan Sünni kurallara uyma zorunluluğu nedeniyle gösteri düzenlemiştir. Ziya ül Hak, Şiilerin muaf tutulabileceğini söylemiş olsa da ülkede baş gösteren çatışmaları önleyememiştir. Suudi Arabistan'daki Vehhabi din adamları tarafından finanse edilen bazı Sünni gruplar ve İran tarafından desteklenen Caferi Hareketi gibi Şii gruplar da bu çatışmalara dahil olmuştur.

Nüfusun çoğunluğunu Sünnilerin oluşturduğu Pakistan'da %10-15 civarında da Şii nüfusu yaşamaktadır.[150] Ülkenin muhafazakâr çevresi tarafından desteklenen Suudi Arabistan, Pakistan dış politikasında önemli bir statüye sahiptir. Ekonomik olarak kilit müttefiki olan Suudi Arabistan'a petrol ithalatından dolayı bağımlı olan ülke, İran'la da bazı tarihi ve kültürel bağları paylaşmaktadır. Suudi Arabistan petrol endüstrisinde çalışan Pakistanlılar 2020 yılında gönderdikleri yaklaşık 18 milyar dolar dikkate alındığında ülkelerinin ekonomik istikrarında ne kadar önemli rol oynadıkları görülebilir.[151]

Suudi Arabistan'ın Pakistan'ın nükleer silah programına mali yardımlarda bulunduğu yönünde de iddialar vardır.[152] Suudi yönetimi, Pakistan'ın Belucistan[153] eyaletini

[150] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Pakistan, People and Society, Erişim tarihi:17.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/pakistan/#people-and-society
[151] Khurshid Ahmed, "Pakistan's remittances from Saudi Arabia remain high despite economy slowdown", *Arab News Pakistan*, 12 Mayıs 2020, Erişim Tarihi: 17.02.2022 https://arab.news/rbkjp
[152] Mark Urban, "Saudi nuclear weapons 'on order' from Pakistan", BBC News, 06 Kasım 2013, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-24823846
[153] Belucistan denilen bölge Pakistan, Afganistan ve İran'da bulunmaktadır. İrani bir halk olan Beluçlar üç ülkeye dağılmış durumda ve bağımsızlık istemektedir.

İran'da etnik huzursuzluğu artırmanın potansiyel bir aracı olarak görmektedir. Pakistan, İran'ı ülkedeki kendi çıkarlarını doğrultusunda Şiileri kullanmakla suçlamaktadır. İran bu ülkedeki Şiileri militarize etmek için kutsal yerlerin korunması söylemini kullanarak mezhepsel duyguları teşvik etmekte ve Suriye ile Lübnan başta olmak üzere buradaki Şiilerin Orta Doğu'ya geçmelerine yardım etmektedir.[154]

#### 4.1.2.1.2. Arap Baharı Süreci

2011'de başlayan Arap Baharı, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki halkları harekete geçirmiş, Tunus, Mısır ve Yemen'de devrimlere, Libya ve Suriye'de ise iç savaşa neden olmuştur. Bu süreçte bölge genelinde siyasi istikrarsızlık ve bölgesel bir güç boşluğu yaşanmıştır. Bu durumdan faydalanmak isteyen Suudi Arabistan, siyasi ve ekonomik bir blok olan Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyinin üyeleri arasındaki bağları derinleştirmek için bir Körfez Birliği kurulması çağrısında bulunmuştur. Suudi hükümeti bu öneriyle Körfez monarşilerinde haklarından mahrum bırakılmış azınlıkların olası ayaklanmalarını önlemeyi amaçlamıştır. Böyle bir birliğin kurulmasını askeri, ekonomik ve siyasi kontrolün Suudi Arabistan'da toplanacağı endişesiyle Umman, Katar, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri kabul etmemiştir. Öneri yalnızca Suudi etkisinin açıkça kendini gösterdiği Bahreyn tarafından kabul edilmiştir.[155] Suudi Arabistan'ın bu birliği kurmaktaki bir başka amacı da bölgesel rekabette İran'a karşı avantaj elde etmektir.

#### 4.1.2.1.3. Arap Kışı

Arap Kışı, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Arap Baharı protestolarının ardından gelişen otoriterliğin ve radikalizmin yeniden canlanmasını ifade için kullanılan bir terimdir. Arap Kışı terimi Suriye İç Savaşı, ABD işgali sonrası Irak istikrarsızlığı,

[154] Babak Dehghanpisheh, "Iran recruits Pakistani Shi'ites for combat in Syria", 10 Aralık 2015, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-pakistan-iran-idUSKBN0TT22S20151210

[155] Andrew Hammond, "Analysis: Saudi Gulf union plan stumbles as wary leaders seek detail", 17 Mayıs 2012, *Reuters*, Erişim tarihi:17.02.2022, https://www.reuters.com/article/us-gulf-union-idUSBRE84G0WN20120517

Mısır Krizi,[156] Libya İç Savaşı ve ardından gelenler dahil olmak üzere Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Arap Birliği ülkelerindeki olayların tümünü ifade eder.

Terim ilk olarak Çinli siyaset bilimci Zhang Weiwei tarafından 27 Haziran 2011'de Amerikalı siyaset bilimci Francis Fukuyama ile yaptığı bir tartışma sırasında kullanılmıştır. Fukuyama, Arap Baharı hareketinin kaçınılmaz olarak Çin'e yayılacağını, Zhang ise Arap Baharı'nın kısa süre içinde bir Arap Kışı'na dönüşeceğini öngörmüştür.[157] Günümüzdeki duruma bakıldığında Zhang'ın öngörüsü doğru çıkmıştır.

Suudi Arabistan, terörle mücadele amacıyla Aralık 2015'te Teröre Karşı İslam İttifakını kurmuştur. İttifak, Umman[158] dışında tamamı Sünni hükümetler tarafından yönetilen 41 üye ülkeden oluşmaktadır. Caferiler tarafından yönetilen İran ve Irak ile Nusayriler tarafından yönetilen Suriye'nin dışarıda bırakılması, girişimin Suudilerin İran'ı uluslararası alanda yalnızlaştırmaya çalıştığını düşündürmüştür.[159] Filistin meselesinin ortak sorun olarak etkisinin giderek azalması ve İran ile artan karşılıklı gerginlikler nedeniyle Körfez Arap ülkeleri, vekalet çatışmasına dahil olan İsrail ile ekonomik ve güvenlik alanlarında iş birliklerini geliştirmeye çalışmaktadır.[160] Suudi Arabistan Orta Doğu'daki statükoyu sürdürmek için gerekli yerlerde güç kullanımını öngören yeni bir dış politika anlayışını,[161] İran ise bölgedeki Şii grupları destekleyerek Şii Hilali'ndeki varlığını genişletmeyi ve Irak'tan Lübnan'a uzanan bir nüfuz koridoru oluşturarak bölgesel istikrarsızlıktan yararlanmayı amaçlar.

İran konusunda ortak endişeler paylaşsalar da Körfez Arap ülkeleri başta olmak üzere bölgedeki Sünni hükümetler siyasi İslam konusunda fikir ayrılığına düşmüş

[156] Arap Kışı olarak adlandırılan olaylar arasında 2012 yılında Mısır'da başlayan Muhammed Mursi karşıtı protestolar ve 2013'te gerçekleştirilen darbeyle Abdülfettah Sisi'nin yönetimine gelmesi yer almaktadır.
[157] Detaylı bilgi için bkz: Francis Fukuyama, Zhang Weiwei, "The China model: A dialogue between Francis Fukuyama and Zhang Weiwei" *New Perspectives Quarterly*, cilt: 28, sayı: 4, 2011, ss. 40-67.
[158] Umman'da İbadiler çoğunluktadır.
[159] "What do Russia and Iran think about Saudi Arabia's coalition initiative?", *Euronews*, 15 Aralık 2015, Erişim tarihi:17.02.2022, https://www.euronews.com/2015/12/15/what-do-russia-and-iran-think-about-saudi-arabia-s-coalition-initiative
[160] Ian Black, "Why Israel is quietly cosying up to Gulf monarchies", *The Guardian*, 19 Mart 2019, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.theguardian.com/news/2019/mar/19/why-israel-quietly-cosying-up-to-gulf-monarchies-saudi-arabia-uae
[161] Bruce Riedel, "Brezhnev in the Hejaz", *The National Interest*, sayı: 115, 2011, ss. 27-32.

durumdadır. Dış politika anlayışı itibarıyla Suudi Arabistan, Türkiye ve Katar gibi ülkelerden farklı pozisyon almaktadır. Örneğin Katar 2015'te Bahreyn, Mısır, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerin terör örgütü olarak gördüğü Müslüman Kardeşleri desteklediği için sözü edilen ülkeler tarafından izole edilmeye çalışılmıştır. Bu farklılıklar ortak muhalefete rağmen Sünni dünyasının hem İran'a hem de teröre karşı birleşme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. 2015'te Kral Selman'ın iktidara gelmesinden sonra Suudi Arabistan, geleneksel Vehhabi ideolojik yaklaşımından çok daha milliyetçi bir yaklaşıma geçmek suretiyle daha etkin bir dış politika anlayışını benimsemiştir.

Ekonomik ve güvenlik kaygıları, ideolojik bölünme ve iç içe geçmiş ittifaklar açısından bakıldığında Orta Doğu'daki resimle Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'nın benzerlik gösterdiği görülmektedir. Suudi Arabistan ve İran arasındaki mücadele, her iki devletin komşu ülkelerini etkileme ve devlet dışı aktörleri kullanma kapasitesine göre de şekillenmektedir.

2015'te Mekke'de hac sırasında yaşanan izdiham, Suudi Arabistan ve İran arasındaki gerilimi daha da artırmıştır. Hamaney, yaşananların sorumlusu olarak gördüğü Suudi Arabistan yönetimini İslam ümmetinden özür dilemeye davet etmiştir.[162] 2011-2012 Suudi Arabistan protestolarında tutuklanan ve aralarında tanınmış Şii din adamı Nimr Bakır el-Nimr'in de bulunduğu 47 kişi 2 Ocak 2016'da Suudi Arabistan tarafından idam edilmiştir. Toplu idamlar Tahran, Bağdat ve Meşhed'de kitlesel protestolara yol açmıştır. Suudi Arabistan'ın Tahran'daki büyükelçiliği protestocular tarafından yağmalanıp ateşe verilmiş, Bağdat'taki büyükelçiliğe ise roketli saldırıya uğramıştır.[163] Buna karşılık olarak Suudi Arabistan, müttefikleri Bahreyn, Sudan, Cibuti, Somali ve Komorlar ile birlikte İran ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir.[164]

[162] Arash Karami, "Khamenei condemns Saudi Arabia for hajj stampede", *Al Monitor*, 24 Eylül 2015, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.al-monitor.com/originals/2015/09/hajj-stampede-iranians-killed.html

[163] "Protesters storm Saudi embassy in Tehran after execution of top Shiite cleric", *France 24*, 02 Ocak 2016, Erişim tarihi:17.02.2022, https://www.france24.com/en/20160102-iranian-protesters-storm-saudi-embassy-tehran-nimr-execution

[164] Liz Sly, "Mideast tensions soar as Saudi Arabia rallies countries to cut ties with Iran", *The Washington Post*, 4 Ocak 2016, Erişim tarihi:17.02.2022, https://www.washingtonpost.com/world/bahrain-cuts-ties-with-tehran-as-crisis-widens-in-saudi-iran-split/2016/01/04/145c8824-b271-11e5-8abc-d09392edc612_story.html

İran'ın Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi üyeleri ile olan gerginliği günümüzde de devam etmektedir. Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman'ın çağrılarına rağmen İran ile diyalog kurmaya yanaşmamaktadır.

#### 4.1.2.1.4. İran ve Suudi Arabistan'ın Nükleer Programları

İran ve Suudi Arabistan, Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nı sırasıyla 1970 ve 1988 yıllarında imzalamış olsalar da potansiyel olarak nükleer bir silahlanma yarışı içerisindedir. Her iki ülke de programlarının barışçıl amaçlar için olduğunu iddia etse de yabancı hükümetler ve kuruluşlar her ikisini de nükleer silah yetenekleri elde etmek için adımlar atmakla suçlamaktadır.

ABD'nin 1960'lı yıllarda İranlı bilim adamlarına verdiği eğitim ve nükleer araştırma reaktörünün İran'daki nükleer programa katkı sağladığı düşünülmektedir.[165] ABD ve İran arasındaki iş birliği 1979'daki İran Devrimi'ne kadar devam etmişti. 2006'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1696 sayılı kararla İran'dan tüm nükleer faaliyetlerini durdurmasını istemiş, ancak uranyum zenginleştirme programının devam etmesi üzerine 1737 sayılı karar ile İran'a yaptırım uygulamaya başlamıştır. Bu karar, 16 Ocak 2016 tarihli 'Ortak Kapsamlı Eylem Planı'nın uygulamaya girmesiyle 2231 sayılı BM kararı ile feshedilmiştir.

İran'ın nükleer programına karşı Suudi Arabistan, kendi nükleer kapasitesini elde etmek, mevcut bir nükleer güçle ittifaka girmek veya bölgesel bir nükleer silahsızlanma anlaşması yapmak gibi farklı seçenekleri değerlendirmiştir. Suudi Arabistan'ın, eski Pakistan Başbakanı Zülfikar Ali Butto yönetiminde başlatılan nükleer programın önemli bir finansörü olduğu düşünülmektedir. Kimi Amerikalı yetkiliye göre Suudi Arabistan 2003'te Pakistan'dan hazır nükleer silah almak için stratejik bir karar almış, bunun için iki ülke ucuz petrole erişim karşılığında nükleer silah teknolojisi sağlamak için gizli bir anlaşma yapmıştır.[166]

---

[165] Çiğdem Pekar, "Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması Çerçevesinde Nükleer Teknolojinin "İki Yüzlü" Yapısı*", Yönetim Bilimleri Dergisi*, cilt:15, sayı: 29, 2017, s.321.

[166] Arnaud De Borchgrave, "Pakistan, Saudi Arabia in secret nuke pact", *The Washington Times*, 21 Ekim 2003, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.washingtontimes.com/news/2003/oct/21/20031021-112804-8451r/ ; Mark Urban, "Saudi nuclear weapons 'on order' from Pakistan", *BBC News*, 6 Kasım 2013, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-24823846

İran ile P5+1 ülkeleri[167] arasında nükleer anlaşma çerçevesi için uzun süren müzakerelerin ardından 2015'te Ortak Kapsamlı Eylem Planı imzalanmıştır. 2016'da dönemin ABD Başkanı Barack Obama Avrupa ülkeleri ile birlikte Rusya ve Çin'i İran sivil nükleer programını takip etme ve iş birliği yapma konusunda İran'a yönelik yaptırımlardan muaf tutmuştur. Suudi Arabistan bu anlaşmayı İran'ın izolasyonunu azaltma ve vekalet savaşını potansiyel olarak şiddetlendirme yönünde bir adım olarak değerlendirmiştir. Veliaht Prens Muhammed bin Selman, İran'ın programının başarılı olması halinde Suudi Arabistan'ın da nükleer silaha sahip olmak için harekete geçeceğini açıklamıştır.[168] 8 Mayıs 2018'de dönemin ABD Başkanı Trump, Ortak Kapsamlı Eylem Planı'ndan tek taraflı olarak çekildiklerini ve İran'a yönelik eski yaptırımların yanında yeni yaptırımların da olacağını açıklamıştır.[169] Joe Biden 20 Ocak 2021'de ABD Başkanı olduktan on ay kadar sonra İran ile olan müzakereleri yeniden başlatmış[170] ancak on bir ay süren görüşmeler sonrasında Avrupa Birliği Dış İlişkiler Temsilcisi Josep Borrell 11 Mart 2022'de Viyana'daki müzakerelere 'dış etkenler' nedeniyle ara verildiğini açıklanmıştır.[171]

### 4.1.3. Bahreyn

Bahreyn nüfusunun yaklaşık %70'ini Müslümanlar, %14'ünü Hıristiyanlar, %9'unu Hindular, %7'sini diğer inanç grupları oluşturmaktadır.[172] Müslüman nüfusun %60-70'i Şii olan ülkeyi Sünni Halife hanedanı yönetmektedir. Kırsal kesimin geneli Şiilerden oluşurken zengin ve şehirli kesimi Sünniler oluşturur. Bahreyn İran için

[167] P5+1 veya E3+3, BM Güvenlik Konseyinin beş daimî üyesi olan Çin, Fransa, Rusya, İngiltere ve ABD ile Almanya için kullanılır.
[168] Patrick Wintour, "Saudi crown prince warns it will build nuclear bomb if Tehran does the same", *The Guardian,* 15 Mart 2018, Erişimtarihi:17.02.2022, https://www.theguardian.com/world/2018/mar/15/saudi-arabia-iran-nuclear-bomb-threat-mohammed-bin-salman
[169] "ABD Başkanı Trump İran nükleer anlaşmasından çekildiklerini açıkladı", *BBC News Türkçe,* 08 Haziran 2018, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44033357
[170] "İran'dan 'Nükleer görüşmeler' açıklaması: İyimseriz", *TRT Haber*, 23 Ocak 2022, Erişim tarihi:23.02.2022, https://www.trthaber.com/haber/dunya/irandan-nukleer-gorusmeler-aciklamasi-iyimseriz-657631.html
[171] Emine Gözde Toprak, "Son Gelişmeler Işığında Nükleer Müzakereler", *İram*, 14 Mart 2022, Erilim tarihi: 08.04.2022, https://iramcenter.org/son-gelismeler-isiginda-nukleer-muzakereler/
[172] Pew Research Center's Religion & Public Life Project: Bahrain, Erişim tarihi: 08.04.2022, http://www.globalreligiousfutures.org/countries/bahrain/religious_demography#/?affiliations_religion_id=0&affiliations_year=2010

yalnızca Şii nüfusu açısından değil, zengin yeraltı kaynaklarından dolayı da önemlidir. Yukarıda değinildiği üzere İran, Bahreyn'i kendi toprağı olarak görmektedir. Bahreyn'deki silahlı Şii gruplar da İran Devrimi sonrasında ortaya çıkmıştır. Humeyni yönetiminin devrim ihracı politikasına başlamasıyla 1981 yılında İran tarafından desteklenen Bahreyn'in Bağımsızlığı İçin İslami Cephe başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştur. Darbe girişiminin başarısız olmasıyla İran bu ülkeye yönelik faaliyetlerini Şii muhalif gruplar üzerinden yürütmeye başlamıştır. Turizm, eğitim veya farklı nedenlerle ülkeye gelen bazı gençlere İran siyasi ve askeri eğitim vermektedir.[173] İran'da aldığı eğitim sonrasında ülkelerine dönenler Şii muhalefet adı altında Bahreyn Direniş İttifakı, İmam'ın Ordusu, Halk Direniş Tugayları gibi örgütlerin çatısı altında faaliyet göstermektedir.[174]

Ülkedeki Şiilerin iktidara yönelik tutumları Bahreyn yönetimini Suudi Arabistan'a yaklaştırmış, hatta bağımlı hale getirmiştir. Ülkedeki Şiilerin 2002'de başlattıkları protestolar Bahreyn yönetimini reform yapmaya zorlamıştır. Eşit yurttaşlık ilkesi çerçevesinde hareket edilmesini isteyen Şiiler, Bahreyn'de askere alınmamakta ve devlet bürokrasisi içerisinde Sünnilere oranla oldukça az temsil edilmektedir.[175]

Arap Baharı sürecinde Bahreyn'de Şiiler tarafından eşitsizlik, ayrımcılık, ülke üzerindeki Suudi Arabistan etkisi gibi nedenlerle sokağa dökülen kitlelerin Kral Hamid'in tahttan indirilmesi, anayasal monarşiye geçiş ve adil seçim gibi talepleri vardı. Bir ay kadar süren protestolar nedeniyle Tahran ve Manama arasındaki ilişkiler önemli ölçüde soğumuş, her iki ülke de karşılıklı olarak büyükelçilerini sınır dışı etmiştir. Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'nin Bahreyn'e yönelik askeri müdahalesine İran'la birlikte Irak'ta karşı çıkmıştır. Suudi Arabistan ve diğer Konsey üyeleri İran'ı ülkedeki Şiileri kışkırtmakla suçlayarak Bahreyn'e müdahale etmiştir.[176]

---

[173] Veysel Ayhan, "Bahreyn'de Arap Kışı: Bahreyn'deki Şiilerin Demokrasi Mücadelesi", *Mülkiye Dergisi*, cilt: 35, sayı: 272, 2011, s. 272-273.
[174] Kevin Downs, "A Theoretical Analysis of the Suudi Iranian Rivalry in Bahrain", *Journal of Politics and International Studies*, cilt: 8, sayı:13, 2012, ss. 203-237
[175] Veysel Ayhan, "Bahreyn'de Şubat İntifadası: Dışlanmışların İsyanı", *ORSAM*, 18.02.2011, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://www.orsam.org.tr/tr/bahreyn-de-subat-intifadasi-dislanmislarin-isyani/
[176] Barbara Slavin, "Bitter Divides Persist Below Bahrain's Relatively Calm Surface", *Atlantic Council*, 20 Temmuz 2011, Erişim tarihi: 23.02.2022, https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/bitter-divides-persist-below-bahrains-relatively-calm-surface/

Suudi Arabistan ve İran arasındaki gerginliklerde Bahreyn yönetimi Suudi Arabistan ile ortak hareket etmektedir.

Bahreyn'de Şii İslamcı anlayışı benimseyen Al Wefaq Cemiyeti'nin dini lideri İsa Kasım'ın durumu da İran ve Bahreyn ilişkileri açısından hassas bir niteliğe sahiptir. 2016'da cemiyetin faaliyetlerinin yasaklanmasının ardından mezhepçilik yaptığı ve başka ülkelerin çıkarına çalıştığı gerekçesiyle Bahreyn vatandaşlığından çıkartılmıştır. Bunun üzerine 20 Haziran 2016'da dönemin Kudüs Gücü Komutanı Kasım Süleymani yazılı bir açıklama yaparak Bahreyn'i tehdit etmiş, İsa Kasım'ın başına herhangi bir şey gelmesi durumunda daha önce görülmemiş silahlı bir ayaklanmanın başlayacağını ve Bahreyn yönetiminin yıkılacağını ifade etmiştir. Askeri bir yetkilinin bir başka ülkenin içişleri ile ilgili bu şekilde açıklama yapması tuhaf gibi görünse de İran'ın Bahreyn konusundaki hassasiyetini açıkça göstermesi açısından önemli bir örnektir.[177] Temmuz 2018'de Bahreynli yetkililer, ev hapsinde olan ve sağlığı kötüye giden Kasım'ın tedavi için İngiltere'ye gitmesine izin vermiştir. Aynı yılın aralık ayında Irak'a giden Kasım, Bahreyn'e geri dönmek istemiş, ancak buna izin verilmemiştir.[178] İsa Kasım'ın durumu, hükümet ve Bahreynli Şiiler ile İran ve Bahreyn ilişkileri arasında ciddi bir duyarlılık noktasıdır. Bahreyn'in yaşlanan ve sağlık durumu kötü olan bir din adamına kötü muamelede bulunduğu algısının Şii halk arasında yayılması, ülkeyi hem iç hem de dış politikada çıkmaza sokma potansiyelini haizdir.

### 4.1.4. Kuveyt

Nüfusunun yaklaşık olarak %25-30'u Şiilerden oluşan[179] Kuveyt, İran ile ortak tarihi bağlara sahiptir. İran Devrimi sonrasında yıkıcı etkilerle karşı karşıya kalan Kuveyt, İran-Irak Savaşı sırasında Irak'a maddi ve lojistik destek vermiştir. Bu istisnai durum

[177] Hakkı Uygur, "Kasım Süleymani'nin Bahreyn Tehdidi Ne Anlama Geliyor?", *İRAM*, 03 Ağustos 2016, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://iramcenter.org/kasim-suleymani-nin-bahreyn-tehdidi-ne-anlama-geliyor/

[178] "Bahrain revokes top Shia cleric Isa Qassim's citizenship", *BBC News*, 20 Haziran 2016, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://www.bbc.com/news/world-middle-east-36578000 ; "Ayatollah Sheikh Isa Qassim Leaves London for Iraq", *Bahrain Mirror* , 26 Aralık 2018, Erişim tarihi: 25.02.2022, http://bahrainmirror.com/en/news/51760.html

[179] World Religion, *Infoplease*, Erişim tarihi: 23.02.2022, https://www.infoplease.com/world/social-statistics/world-religions

dışında İran'la ilişkilerini 'mükemmel ve tarihi' olarak nitelendirir.[180] 1991'de Kuveyt'i işgal eden Irak'ı kınaması iki ülke arasındaki ilişkileri iyileştirmeye başlamıştır. ABD ve Suudi Arabistan baskısına rağmen Kuveyt, İran'la dostane ilişkiler sürdürmeye devam etmektedir. Örneğin 2016'da İran'daki Suudi elçiliklerine düzenlenen saldırılardan sonra Suudi Arabistan'ın İran ile diplomatik ilişkileri kesme teklifi Kuveyt tarafından reddedilmiştir.

İran, Kuveytli Şiileri etkisi altına almaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Ancak Kuveyt vatandaşı olmayı reddeden Şii kökenli kişiler zaman zaman Kuveyt yönetimine karşı gösteriler düzenlemektedir. Bu kişilerin İran tarafından desteklendiği düşünülmektedir.[181]

### 4.1.5. Katar

Ülke nüfusunun yaklaşık olarak %5'ini oluşturan Katarlı Şiiler, taklit mercii olarak Necef ekolündeki Iraklı Ayetullah Sistani'yi kabul etmektedir. Ülkedeki Şiiler oldukça zengindir ve Katar yönetimiyle ciddi sorunları yoktur. Dünyanın en zengin doğal gaz sahası olan Kuzey Yatağı'nın (Kuzey Kubbe/Güney Pars sahası) İran ile paylaşılması da Katar'ın gerginlikten uzak politika izlemesinin nedenlerinden biridir.

Katar da diğer Körfez monarşileri gibi İran'ın mezhep temelli dış politikasından rahatsız olmaktadır. Ancak diğer Körfez ülkelerinin aksine İran ile olan ilişkileri Suudi Arabistan etkisinden daha uzak ve bağımsız olduğu için zaman zaman bu ülkelerin baskısıyla karşılaşmaktadır. Örneğin, Müslüman Kardeşleri desteklediği iddiasıyla 2017 yılında Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler Katar ile diplomatik ilişkilerini kesmiş,[182] hatta bir izolasyon politikası uygulamıştır. Katar,

[180] "Kuwait says relations with Iran are 'excellent'", *The National.* 12 Şubat 2014, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://www.thenationalnews.com/world/gcc/kuwait-says-relations-with-iran-are-excellent-1.596101
[181] Birol Başkan, "Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, cilt: 14, 2013, s. 42.
[182] "Katar Krizi Nedir? Nasıl Ortaya Çıktı?", *CNNTURK*, 22 Haziran 2017, Erişim tarihi: 26.02.2022, https://www.cnnturk.com/dunya/katar-krizi-nedir-nasil-ortaya-cikti

Suudi Arabistan'ın aksine İran ile diyaloğu savunmakta ve buna yönelik çağrıda bulunmaktadır.[183]

### 4.1.6. Birleşik Arap Emirlikleri

Nüfusunun yaklaşık olarak %15-20'si Şiilerden oluşan Birleşik Arap Emirlikleri, yüzbinlerce İranlı ve Hintli Şii'ye de ev sahipliği yapmaktadır. Ülkedeki Şiilerin çoğu İran'dakiler gibi Caferi'dir. İran, devrim ihracı politikasını Birleşik Arap Emirlikleri'nde uygulamaya çalışsa da ülke Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi ile birlikte İran'ın mezhep temelli dış politikasına karşı ortak hareket etmektedir. Son yıllarda iki ülke arasında iş birliği ve normalleşme adımları atılmışsa da henüz somut bir sonuç ortaya çıkmamıştır.[184] Bunun en büyük sebeplerinden biri Suudi Arabistan'ın İran'ı tehdit olarak algılaması ve Körfez'deki çıkarlarıdır.

### 4.1.7. Umman

Umman nüfusunun yaklaşık %56'sı Harici'dir. Bunların dışındaki Müslümanların yaklaşık %40'ı Sünni, %5'i ise Şii'dir.[185] Ülkede yaşayan Şiiler genel olarak Ayetullah Sistani'yi taklit mercii olarak kabul ederken, bazı gruplar İran Dini Lideri Ali Hamaney'i kabul etmektedir. Ummanlılar dini eğitim amacıyla daha önce gittikleri Necef yerine, Irak'ta yaşanan olayların yarattığı güvenlik endişesinden dolayı İran'ın Kum şehrini tercih etmektedir. Bu yüzden taklit mercii olarak Hamaney'e yönelimde bir artış söz konusudur.

Umman, Suudi Arabistan tarafından İran'a karşı oluşturulmak istenen bloka karşı çıkmaktadır. İran ile ilişkilerinde Katar gibi daha bağımsız ve uzlaştırıcı bir dış politika

[183] "Katar, Körfez ülkelerini İran'la diyaloğa davet etti" *Independent Türkçe*, 19 Ocak 2021, Erişim tarihi: 26.02.2022, https://www.indyturk.com/node/302596/dünya/katar-körfez-ülkelerini-iranla-diyaloğa-davet-etti

[184] "BAE Ulusal Güvenlik Danışmanı Tahran'da: 'İran'la kardeşçe ilişkiler geliştirmek önceliklerimizden biri'" *BBC News Türkçe*, 06 Aralık 2021, Erişim tarihi: 23.02.2022, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59546555

[185] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Oman, People and Society, Erişim tarihi:13.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/oman/#people-and-society

izlemektedir.[186] İran'ın bu ülkedeki mezhepsel faaliyetlerine ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

### 4.1.8. Filistin

Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkeler içerisinde 1950'de İsrail'i resmi olarak tanıyan ikinci ülke olmuştur.[187] Şah'ın 1979'da İran'ı terk etmesinden birkaç gün sonra Orta Doğu'daki dengelerin değişeceğini öngören Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) içerisindeki en büyük grup olan El-Fetih'in[188] lideri Yaser Arafat, Paris'e giderek Humeyni ile görüşmüştür.[189] İran, 1979'da Tahran'da bulunan İsrail büyükelçiliğini FKÖ'ye tahsis etmiş, Filistinli gruplara silah ve maddi destekte bulunmuş ve Filistinlilere çeşitli yollarla yardım etmeye devam etmiştir.[190]

İran Devrimi ile birlikte İslamcılık ideolojisi yükselişe geçmiş olsa da 1980 yılında İran-Irak Savaşının başlaması Filistin meselesinin ikinci plana atılmasına neden olmuştur. 1987'de Mısır'daki Müslüman Kardeşler'in Filistin kanadı olarak Birinci İntifada döneminde Ahmed Yasin, Abdülaziz er-Rantisi ve Muhammed Taha öncülüğünde kurulan İslami Direniş Hareketi (Hamas), FKÖ'nün Arap milliyetçisi ve sosyalist ideolojisinin zayıflamasıyla Filistinliler arasında giderek güçlenen İslamcılık düşüncesinden dolayı popüler olmaya başlamıştır.[191] Direniş Ekseni'nin Hizbullah, Suriye, Haşdi Şabi ve İran ile birlikte önemli bir parçası olarak görülen Hamas, 2011'de Suriye İç Savaşı başladıktan sonra Esed hükümetine karşı pozisyon alarak muhaliflere destek vermesi İran ile ilişkilerin soğumasına neden olmuştur. Ancak Hamas'ın 2017'de Müslüman Kardeşler'den ayrılarak Suriye konusunda daha tarafsız

[186] Ahmet Uysal, "İran-Umman İlişkileri Neden Farklı?", *İRAM*, 26.08.2020, Erişim tarihi: 13.02.2022, https://www.iramcenter.org/iran-ummaniliskileri-neden-farkli/
[187] İlki 1949'da tanıyan Türkiye'dir.
[188] 1949'da Yaser Arafat, Salah Khalaf, Khalil Al Wazir ve Khaled Yashuti önderliğinde kurulan hareketin resmi adı Filistin Ulusal Kurtuluş Hareketi'dir.
[189] İsmail Çağılcı, "Arafat'ın dansı", *GZT Mecra*, 18 Mayıs 2022, Erişim Tarihi: 22.06.2022, https://www.gzt.com/mecra/arafatin-dansi-3345012
[190] Ahmad Abu Amer, "İran Batı Şeria'daki grupları silahlandırmakta kararlı", *Al Monitor,* 14 Haziran 2019, Erişim Tarihi: 22.06.2022, https://www.al-monitor.com/tr/contents/articles/originals/2019/06/weapons-iran-palestinian-factions-west-bank-missiles-pa.html
[191] Ahmet Faruk Asa, "Misak'tan Yeni Belge'ye Hamas ve Değişim", Araştırma 115, İNSAMER, Nisan 2020, s. 1.

bir siyaset izlemeye başlaması ve İran'ın ortak düşman olarak görülen İsrail'e karşı politikaları iki aktör arasındaki ilişkilerin yumuşamasına neden olmuştur.[192]

Büyük çoğunluğu Sünnilerden oluşan Filistin'i resmen tanıyan İran, iki devletli çözümü reddetmekte ve İsrail'i tanımayarak Filistin'in ayrılmaz bir bütün olduğunu savunmaktadır.[193] İran, ideolojik olarak İslam ümmetine liderlik etme hakkı ve kapasitesi olduğuna inanmakta,[194] bunun için de adalete evrensel bir anlam yükleyerek haklı bir davayı savunmaya ihtiyaç duymaktadır. Filistin'e destek meselesi, İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucusu Humeyni tarafından sıklıkla vurgulanan ve Anayasa'da da yer verilen ezilenleri ve mazlumları zalimlere karşı savunma, destekleme söyleminin uygulamaya geçirilmesi ile ilgilidir. Anti-Siyonizm, ABD'ye karşı şüpheci yaklaşım ve İslamcı politikalar etrafında şekillenen ülkenin Filistin davasını desteklemesindeki nedenlerden biri de İran'ın stratejik çıkarlarına hizmet ederek ideolojik ve politik nüfuzunu Müslüman dünyasında genişletmesine olanak sağlamasıdır.[195] İran için Filistin davası ülkenin temel devrimci değerlerini yansıtmanın yanında stratejik hedefler arasında da üst sıralarda yer almaktadır. Anti-Siyonizm ve Filistin'in işgaline karşı mücadele, mezhepçi politikalar izlemekle itham edilen İran'ın hem politik söylemlerinin hem de devrimci yönünün hayati bileşenleridir.

### 4.1.9. Lübnan

İranlı ve Lübnanlı Şiiler arasındaki ilişkiler 16. yüzyılda Safeviler döneminde gelişmeye başlamıştır. Lübnanlı ulema mezhepsel olarak İranlılara çok şey katmış, bu yüzden Safevi devleti içerisinde önemli makamlara getirilerek ödüllendirilmiştir.[196] Din ve mezhep temelli yönetim anlayışının hâkim olduğu Lübnan'da hassas dengeleri bozacağı düşüncesiyle 1932'den sonra bir nüfus sayımı yapılmamıştır. Ancak CIA

[192] İzzeddin Ebu Ayşe, "İhvan'dan uzaklaşan Hamas İran ve Hizbullah ile yakınlaşıyor", *Şarkül Avsat,* 13 Haziran 2019, Erişim Tarihi: 22.06.2022, https://turkish.aawsat.com/home/article/1765806/ihvandan-uzaklaşan-hamas-iran-ve-hizbullah-ile-yakınlaşıyor

[193] "Iran Renews Call for Free Referendum in Palestine", Fars News Agency, 14 Mart 2012, Erişim Tarihi: 22.06.2022, http://english.farsnews.com/newstext.php?nn=9003174296

[194] Ayetullah Seyyid Ali Hamanei, *İran Gerçeği: Konuşmalarından Derlemeler*, (Çev: İsmail Bendiderya), Kaynak Yayınları, İstanbul 2018, s. 102-114

[195] Seyed Ali Alavi, *Iran's Relations with Palestine: Past, Present, Future*, Routledge, London 2019, s. 160-165.

[196] Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London 2007, s. 3-10.

kaynaklı 2020 tahmini verilerine göre Lübnan'da yaşayan %67,8'lik Müslüman nüfusun %31,9'unu Sünniler, %31,2'sini Şiiler, %4,5'ini Dürziler, genel nüfusun %32,4'ü Hristiyanlar oluşturur.[197] Şiiler genel olarak Bekaa, Güney Lübnan ve Güney Beyrut'ta, Sünniler ise Kuzey Beyrut, Trablusşam, Sayda ve Akkar bölgesinde yaşamaktadır. Lübnan'da Cumhurbaşkanı Maruni Hıristiyanlardan, Başbakan Sünnilerden, Meclis Başkanı ise Şiilerden seçilir.

Fransa'dan 1946'da bağımsızlığını kazanan Lübnan'da uzun bir süre siyasal gücü Maruni Hıristiyanlar ellerinde tutmuştur. Şiiler Lübnan'da ilk defa iç savaş döneminde (1975-1990), İran'ın Kum şehrinde doğup 1958'de Lübnan'a yerleşen Musa Sadr öncülüğünde EMEL (Efvecul Mukavetül Lübnaniyye/Lübnan Direniş Tugayı) hareketi adı altında örgütlenmiştir. Hizbullah'ın öncülü olan bu örgütün amacı, Şiilerin Lübnan sisteminde temsilini arttırmak ve sosyal eşitliği sağlamak, ekonomik krizi çözmek, İsrail'in Filistin Kurtuluş Örgütü nedeniyle özellikle Güney Lübnan'a olan saldırılarını önlemek, karşılık vermek ve Lübnan halkını korumaktı.[198] Hareketin lideri Musa Sadr'ın 1978 yılında birdenbire ortadan kaybolması, Filistin Kurtuluş Örgütü ile yaşanan sorunlar ve İran Devrimi'nin gerçekleşmesi gibi bir dizi olay neticesinde EMEL hareketinin Şiiler üzerindeki etkisi oldukça azalmıştır. Hareketin velayet-i fakihi kabul etmemesi, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Lübnan'da konuşlanmasına karşı çıkması ve Humeyni'nin görüşlerini benimsememesi nedeniyle İran tarafından hiçbir zaman sadık bir müttefik olarak görülmemiştir. Bu yüzden İran, harekete sızarak kendisine sadık bir grup oluşturmaya çalışmıştır. Dini eğitimini Necef'te almış olan Seyyid Hasan Nasrallah bu faaliyet içerisinde bulunan en önemli isimdi. EMEL'in Şiiler üzerindeki gücünün azalmasını fırsat olarak değerlendiren İran, 1982 yılında Nasrallah liderliğindeki Hizbullah'ın kurulmasında etkili olmuştur.[199] Bu örgüt İran'ın Orta Doğu'daki faaliyetleri açısından bir rol model niteliği taşımaktadır.[200] İsrail'in Filistin Kurtuluş Örgütü'ne ev sahipliği yaptığı iddiasıyla Lübnan'ı işgal ettiği dönemde İran, Irak ile savaşta olmasına rağmen Lübnan'ı desteklemiştir. İran Dini Lideri Humeyni, Hizbullah'a destek için 1982 yılında yaklaşık 1500 Devrim Muhafızı

[197] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Lebanon, People and Society, Erişim tarihi:13.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/lebanon/#people-and-society
[198] Gökhan Erdem, "Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a", *The Turkish Yearbook of International Relations,* cilt: 49, 2018, s.46.
[199] Erdem, **a.g.e.**, s. 52.
[200] Traboulsi, **a.g.e.**, s. 3-10.

askerini Lübnan'a göndermiş, her alanda Hizbullah'a destek vererek güçlenmelerini sağlamıştır. İran'ın devrim ihracı politikasının tek başarılı örneğinin Hizbullah olduğunu söylemek mümkündür. Hizbullah, İran için İsrail'e karşı bölgedeki en önemli stratejik güvenlik unsurudur. 11 Kasım 1982 tarihinde 76 İsrail askerinin hayatını kaybettiği intihar saldırısıyla İsrail'in yenilmezlik algısına darbe indiren Hizbullah, 2000 yılında İsrail'in, işgal ettiği Lübnan topraklarından çekilmesinde de önemli bir rol oynamıştır.[201] Hizbullah İsrail'e karşı savaştığı ve Lübnan'ı koruduğu için sadece Şiilerin değil, öteki mezhep mensuplarının da desteğini kazanmıştır.

1992 yılında siyasi kanadını kurarak hükümette yer alan Hizbullah'ın bölgedeki kazanımları, İran'ın etkisinin de artması anlamına gelmektedir. İran için Lübnan, hem İsrail'e karşı bir ön cephe hem de Afrika'daki faaliyetleri için üs konumundadır. Bundan dolayı İran yalnızca Hizbullah ile değil aynı zamanda Lübnan ordusu ile de iyi ilişkiler sürdürür.[202] İran, Lübnan yasalarınca yabancı ülkelerin finansmanına izin verilmemesine rağmen Hizbullah yanlısı televizyon kanallarına, dergi ve gazetelere maddi destek sağlar.[203] Ülkede İran'ın mali desteğiyle kurulan birçok eğitim merkezi de vardır. Bu tür faaliyetler büyük ölçüde İslami Kültür Kurumu tarafından yönetilir. Bu çerçevede Mehdi Okulları adı altında faaliyet gösteren eğitim kurumları Hizbullah'ın ideolojisi doğrultusunda eğitim verir. İsrail saldırılarında veya doğal afetlerde zarar gören yerlerin onarılması, temiz içme suyunun temini, tarım faaliyetlerine destek, sağlık kurumlarının inşası, yoksulların doyurulması, Hizbullah üyelerinden hayatını kaybedenlerin ailelerine çeşitli alanlarda destek gibi birçok alanda sosyal faaliyet gösteren[204] Hizbullah yalnızca silahlı bir örgüt değildir, yıllar içerisinde İran tarafından desteklenerek Lübnan devletinden bağımsız hareket edebilen çok önemli bir aktör haline gelmiştir. İran'ın Lübnan üzerindeki mezhepsel faaliyeti yalnızca Hizbullah üzerinden değildir. Devrim Muhafızları ve çeşitli vakıflar aracılığıyla da ülkede siyasi ve kültürel faaliyetlerini yürütür.

---

[201] Abdulgani Bozkurt, "Hizbullah'ın Lübnan'da Kuruluşu ve Popülaritesinin Sebepleri", *Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 17, 2014, s. 605-607.

[202] "Iran to Continue Supporting Lebanon's Nation, Army, Resistance: FM", *Tasnim News Agency*, 8 Ekim 2021, Erişim tarihi: 13.02.2022, https://www.tasnimnews.com/en/news/2021/10/07/2585320/iran-to-continue-supporting-lebanon-s-nation-army-resistance-fm

[203] "Hezbollah's media empire", *The Meir Amit Intelligence and Terrorism Information Center*, 03 Eylül 2019, Erişim tarihi:14.02.2022 https://www.terrorism-info.org.il/en/hezbollahs-media-empire/

[204] Yegin, **a.g.e.**, s. 72-73.

Suudi Arabistan başta olmak üzere kimi Sünni Arap ülkelerinin Şiilik ve İran karşıtı adımları Orta Doğu'daki mezhepsel gerginliği artırmıştır. Dinler ve mezhepler arasındaki dengeye bağlı bir sisteme sahip Lübnan'da, Hizbullah'ın İsrail askerleri ile çatışmaya girmesi ve İsrail'in 2006'da Lübnan'a saldırması Irak'taki mezhepsel gerginliğin bir benzerinin Lübnan'da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başta Suudi Arabistan ve Mısır olmak üzere bölgedeki Arap devletlerinin bu durumdan İran ve Hizbullah'ı sorumlu tutması, bölgedeki mezhepsel ve jeopolitik tansiyonu daha da yükseltmiştir. Bu gelişmeler üzerine İran ve Suriye, Hizbullah'ı desteklerken, Selefi/Vehhabi ulema da İran ve Şiilik karşıtı bir pozisyon almıştır.[205]

Bölgedeki ve Lübnan'daki dengeleri değiştiren bir başka savaş 2006'daki İsrail-Hizbullah savaşıdır. Savaş sonrasında Hizbullah tüm Orta Doğu'da popülaritesini artırmış ve Nasrallah Arap ülkelerinde milli bir kahramana dönüşmüştür. Bunu bir Arap-İsrail Savaşı olarak değerlendiren Hirst'e göre İsrail ilk defa yenilmiştir.[206] Hizbullah'a verdiği destek nedeniyle savaşın bir diğer kazananı da İran olmuştur. Irak'tan sonra Hizbullah aracılığıyla Lübnan'da da siyasi ve dini gücünü artıran İran'ın olmuştur.

### 4.1.10. Suriye

2012 yılı itibarıyla ülke nüfusunun %87'sini Müslümanlar (%74 Sünni, %13-15 Nusayri ve İsmaili), %10'unu Hristiyanlar (çoğunluğu Ortodoks), %3'ünü Dürziler oluşturmaktadır.[207] Arap Alevisi olarak da bilinen Nusayriler azınlık olmalarına rağmen uzun yıllardır ülke yönetimini domine etmektedir. Nusayrilik ve Caferilik arasında farklılıklar olsa da Suriye ve İran 'tevella ve teberra'[208] anlayışıyla ehlibeyt ortak paydasında birleşmektedir.

---

[205] Deniz, **a.g.e.**, s. 88.
[206] David Hirst, *Küçük Devletlerden Sakının: Lübnan Ortadoğu'nun Savaş Alanı*, (Çev: Timur Demirtaş, Ö. Behram Özdemir, A. Selcan Özdemirci), İyidüşün Yayınları, İstanbul 2016, s. 415.
[207] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Syria, People and Society, Erişim tarihi: 14.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/syria/#people-and-society
[208] Tevella ve teberra, Hz. Muhammet'in ailesi ve onun soyundan gelenleri sevmeyeni sevmemek, seveni sevmek anlamına gelir.

İran'da devrimin başarıya ulaşarak İslam Cumhuriyeti'nin kurulması o dönemde İsrail karşıtı politika izleyen Suriye tarafından olumlu karşılanmıştır. İran ile Irak arasında 1980'de çıkan savaşta, Irak ile aynı ideolojiyi (Baas) paylaşmalarına rağmen Suriye'nin İran'ı açıkça desteklemesi iki ülke arasındaki yakınlığı ve dostluğu güçlendirmiştir. İsrail'in 1982'de Güney Lübnan'ı işgal etmesi, Suriye ve İran dostluğunun bir ittifaka dönüşmesine neden olmuştur. Suriye, İranlı askerlerin topraklarını kullanarak Lübnan'a geçişinde bir köprü görevi üstlenerek Şiilere lojistik destek sağlamıştır.

Her ne kadar iki ülke siyasi olarak yakın ilişkiler sürdürse de ideolojik ve teolojik olarak aralarında büyük farklılıklar vardır. Nusayrilik, Şii ekoller içerisinde değerlendirilmesine rağmen Hz. Ali'ye tanrısal bir anlam yüklemesi nedeniyle Caferilikten çok farklı bir anlayışa sahiptir. Suriye Arap Cumhuriyeti ve iktidarda bulunan Arap Sosyalist Baas Partisi, İran İslam Cumhuriyeti'nin aksine laik karakterlidir. Suriye, iç ve dış siyasetinde 'Sosyalist Arap milliyetçisi' kimliği dışında herhangi bir kimliği ön plana çıkartmaz. Bu yüzden iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri yalnızca mezhepsel bağlamda açıklamak yeterli olmayacaktır.

İran ve Suriye'nin bölgesel hedefleri genel olarak örtüşmektedir. İran'ın devrim ideolojisi ile Şiiliği ihraç edebilmesi ve etki alanını genişletebileceği Lübnan'a, Akdeniz'e, Afrika'ya ve diğer yerlere açılabilmesi için Suriye'ye, Suriye'deki Esed ailesinin de iktidarını sürdürebilmek ve muhaliflerini bastırabilmek için İran'a ihtiyacı olsa da iki ülkenin bölgesel hedefleri ve çıkarları zaman zaman çatışmaktadır. Hizbullah'a sağladığı erişim kolaylıklarının Suriye'yi İsrail ile çatışma riskiyle karşı karşıya bırakması ülkenin Hizbullah'a karşı tutumunu değiştirmiştir. Suriye'nin 1991'de İsrail ile görüşmesi ve Ürdün-İsrail anlaşmasını kabul etmesi İran ile olan ilişkilerinde gerginliğe neden olmuştur. İran'ın Hizbullah aracılığıyla ülkedeki nüfuzunu artmasından rahatsızlık duyan Suriye, Hizbullah'ı İran ve İsrail'e karşı bir koz kullanmaya başlamıştır.[209] Suriye ve İran ilişkileri Irak'ın 2003'teki işgalinden sonra büyük yara almıştır. Bunun nedeni Irak'ta İran'ın Şiilerin egemen olduğu İslami bir devlet kurulması fikrini savunup Şii grupları desteklerken Suriye'nin Baasçıları ve

[209] Edward Wastnidge, "Iran and Syria: An enduring axis" *Middle East Policy*, cilt: 24, sayı: 2, 2017, s. 150.

Baas yanlısı Sünni grupları destekleyip laik devlet fikrini savunmasıydı.[210] Ancak Suriye'nin ilerleyen dönemlerde Irak siyasetinde değişikliklere gitmesi, 2005 Sedir Devrimi[211] ve 2006 Hizbullah-İsrail Savaşı gibi olaylar iki ülkeyi yeniden yakınlaştırmıştır.

Caferilik ve Nusayrilik arasında çok büyük farklılıklar olsa da Şiilik, İran ve Suriye arasındaki kültürel ilişkiler açısından da önemli bir yer tutar. Çok sayıda İranlı iç savaştan önce Şia için önemli isimlerin türbelerinin bulunduğu Suriye şehirlerini ziyaret etmekteydi. Özellikle Emevî Camii, Hz. Hüseyin'in ve Kerbela'da katledilenlerin başlarının saklandığı, Caferilere göre dördüncü İsmaililere göre üçüncü İmam olan Zeynelâbidîn'in bir süre esir olarak tutulduğu yer olması nedeniyle Şiiler için son derece önemli bir yerdir. Şam'da bulunan Seyyide Zeynep Türbesi de bir diğer önemli mekândır. Suriye'deki, Şiiler için önemli kişilerin olduğu türbelerin bakımını da İran yapmaktadır.[212] İran uzun yıllardır bu tür dini yerleri ve vakıfları kullanarak Suriye içerisinde Caferiliği yaymak için mezhepsel misyonerlik faaliyetlerini sürdürmekte ve kısmen de olsa başarılı olmaktadır.[213] Suriye, Şii Hilali olarak adlandırılan coğrafyanın da en uzun kısmını oluşturur.

Suriye, Arap Baharı sürecindeki protestoların tüm ülkeye yayılmasından sonra farklı aktörlerin de dahil olduğu bir iç savaşa sürüklenmiştir. Savaşla birlikte İran'ın ülkedeki Nusayriler ve diğer Şiiler üzerindeki etkisi artmıştır. Esed yönetiminin yıkılmaması için yoğun çaba gösteren İran, kutsal mekanların korunması söylemini kullanarak farklı ülkelerdeki Şii milislerin Suriye'ye gitmesinde etkili olmuştur. Bu milislerin faaliyetlerini Kudüs Gücü aracılığıyla yürüten[214] İran, Arap Baharı ve Suriye İç Savaşı ile birlikte Akdeniz'e açılabileceği ve nüfuzunu artırabileceği bir alana sahip olmuştur.

---

[210] Bayram Sinkaya, "İran-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı", *Ortadoğu Analiz*, cilt:3, sayı: 33, 2011, s.41

[211] Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin 14 Şubat 2005 tarihinde bir suikast sonucunda öldürülmesinden sonra halkın ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıların sebebi olarak gördüğü Suriye'ye karşı çıkan ayaklanmalarda İran, 8 Mart İttifakı (Hizbullah ve Emel Hareketi)'nı ve Suriye'yi desteklemiştir. Ayaklanma Sedir Devrimi olarak adlandırılmaktadır. Bunun sonucunda Suriye 1976'dan beri askerleri bulunan Lübnan'dan çekilmiştir.

[212] Detaylı bilgi için bkz: Nadia von Maltzahn, *The Syria-Iran Axis: Cultural Diplomacy and International Relations in the Middle East*, I.B. Tauris, London and New York, 2013.

[213] Khalid Sindawi "The Shiite Turn in Syria", *Current Trends in Islamist Ideology*, cilt: 8, 2009, s. 87-88.

[214] William Harris, "Syria's Firestorm: Where from? Where to", *Middle Eastern Studies*, cilt: 6, sayı: 2, 2015, s. 16-17.

Zaten Hizbullah'ın kurulmasındaki amaçlardan biri de buydu. Ancak Lübnan'a ulaşmak Suriye hükümeti ve Saddam yönetimi nedeniyle kolay olmamıştı. Suriye ve İran'ın bölgesel çıkarları zaman zaman örtüşmemiş olsa de iç savaşla birlikte Suriye'nin İran ile ilişkilerini bozma imkânının ortadan kalkması Tahran yönetimini rahatlatmıştır. İran kendisinin de içinde bulunduğu ve bir terim olarak 2010'dan sonra kullanılmaya başlanan 'Direniş Ekseni' üzerindeki etkisini ve dolayısıyla bölgedeki etkisini, nüfuzunu, kutsal yerlerin korunması söylemi ile artırmaya çalışmaktadır.

İran, Suriye bölgesinde etkin olan yerli ve yabancı Şii grupları Mehdilik ve kutsal yerlerin korunması söylemi motive etmektedir. Afganistan, Pakistan, Irak, Lübnan, Yemen ve Afrika gibi farklı coğrafyalardan gelen[215] bu milislerin sevk ve idarelerini de Devrim Muhafızları ve Kudüs Gücü üstlenmiştir.[216] Bu gruplar arasında El-Abbas Tugayı, İmam Hüseyin Tugayı, Horasan Tugayı, Fatimiyyun Tugayı ve Zeynebbiyun Tugayları gibi milis grupları bulunmaktadır.

### 4.1.11. Türkiye

Türk ve Fars halkları arasındaki ilişkiler bin yıldan daha uzun bir süre önce başlamış ve her iki halk da birbirinden kültürel olarak etkilenmiştir.[217] Sünni-Şii mücadelesinin başladığı Osmanlı ve Safevi dönemlerinden itibaren rekabet içerisinde olan Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler 20. yüzyılın ilk yarısında her iki ülkenin de Batı'ya yakın politikalar izlemesi nedeniyle olumlu yönde gelişmiştir. Ancak İran'da 1979 Devrimi'nin Türkiye'de ise 12 Eylül 1980 darbesinin gerçekleşmesiyle birlikte bu durum tersine dönmüştür. İran, Türkiye'yi laik ve demokratik rejimi, Türkiye ise İran'ı teokratik rejimi ihraç etmeye çalışmakla itham etmiştir.[218]

Hz. Ali ve ehlibeyte dayanan bütün inanç gruplarını hedef kitle olarak belirleyen İran, bu toplulukları dini ve mezhepsel söylemlerle etkileyerek hem kendi Şiilik anlayışına

[215] Detaylı bilgi için bkz: Phillip Smyth, "From Karbala to Sayyida Zaynab: Iraqi Fighters in Syria's Shi'a Militias", *CTC Sentinal Syria Special Issue*, cilt: 6, sayı:8, Ağustos 2013, s. 28-32.
[216] Harris, s. 2-24.
[217] John Perry, "The Historical Role of Turkish in Relation to Persian of Iran." *Iran & the Caucasus*, cilt: 5, 2001, ss. 193–200.
[218] Erol Gündoğan, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", *Ortadoğu Analiz*, cilt: 3, sayı: 29, 2011, s: 98-99.

yakınlaştırmak hem de çıkarlarına paralel olarak hareket edebilecek gruplar yaratmanın peşindedir. Şii hilalini hayata geçirmeye yönelik politikalar izleyen İran'ın bunu başarması durumunda Türkiye'nin Orta Doğu ile coğrafi bağı kopacaktır. Türkiye buna engel olmak ve durumu tersine çevirebilmek için Orta Doğu'daki faaliyetlerine ağırlık verirken İran'ın Şiiliğe yönelik politikalarına karşın Sünni kimliğine yönelik politikalar izleyerek İran karşıtı Sünni gruplarla birlikte hareket etmeye çalışmaktadır.[219] Özellikle Orta Doğu'da süren mücadelede mezhepler birer dış politika aracı olarak kullanılmakta ve her bir ülke diğerinin güç/etki kazanımını kendisinin güç/etki kaybı olarak algılamaktadır.

Türkiye'deki en büyük dini/mezhepsel azınlık olan Aleviler/Bektaşiler[220] genel nüfusun yaklaşık olarak %15-20'sini oluşturur.[221] Aleviler, İranlı Caferiler gibi On İki İmamcı olsa da aralarında hem kültürel hem etnik hem de inanç konularında farklılıklar vardır.[222] Türkiye'nin 2010'dan sonra Sünni kimlik üzerinden yürüttüğü politikalardan dolayı baskı altında hissetseler de Caferi Şiiliğinden farklı olarak seküler ve demokratik kültürleri olan Türkiye Alevilerinin İran tarafından yönlendirilmeleri zordur.[223] Bu farklılıkların yanında Türkiye Alevilerinin büyük ölçüde İran'a karşı mesafeli oluşu, farklı dede ve pirlere bağlı olmaları, cem ayinlerinin çoğuna yabancıların/Alevi olmayanların alınmaması gibi nedenlerden dolayı İran'ın Alevilere ulaşması ve onlara kendi Şiilik anlayışını benimsetmesi kolay değildir. Şii misyonerlerin Türkiye'deki Alevilere ve Caferilere ulaşmak için faaliyet yürüttüğü bilinmekle birlikte az sayıda da olsa sonradan Caferi Şiiliğini benimseyen Alevi vardır. Bunların İran destekli Şiiler tarafından etkilenip etkilenmediği bilinmemektedir.[224]

---

[219] Bedr El İbrahim, "Arap Baharı'nda İran ve Türkiye", *Al Jazeera Türk*, 5 Nisan 2012, Erişim tarihi: 22.06.2022, http://www.aljazeera.com.tr/gorus/arap-baharinda-iran-ve-turkiye

[220] Her iki kavram da aynı anlamda kullanılmaktadır. Aralarındaki temel fark, sosyal bir farktır. Detaylı bilgi için bkz: Hasan Çelik ve Serkan Balcı, Alevî/Kızılbâş-Bektâşî Buyrukları'ndan Hareketle ve Genel Ahlâk İlkelerine Göre Talip, Rehber, Pîr ve Mürşîd İlişkileri, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 5, sayı: 2, 2016, s. 124-126.

[221] Ergin Güneş, "Şii Jeopolitiğinde Türkiye ile İran'ın Güç Mücadelesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 74, sayı: 1, 2019, s. 64.; David Zeidan, "The Alevi of Anatolia", *Middle East Review of International Affairs,*cilt: 3, sayı: 4, 1999, s. 74.;

[222] Detaylı bilgi için bkz: Ayfer Karakaya-Stump, *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

[223] Güneş, **a.g.e.**, s. 64. İlhan Uzgel, "Oyun kuruculuktan yeni Sünni cephenin neferi olmaya: AKP dış politikası", *Bir Gün,* 3 Ocak 2016, Erişim Tarihi: 22.06.2022, https://www.birgun.net/haber/oyun-kuruculuktan-yeni-sunni-cephenin-neferi-olmaya-akp-dis-politikasi-99568

[224] Detaylı bilgi için bkz: Özcan Öğüt, *Makbul Alevilik - Bir Asimilasyon Modeli*, Nika Yayınevi, İstanbul 2019.

## 4.2. İran'ın Kafkasya ve Güney Asya'da Yürüttüğü Şii Politikası

### 4.2.1. Azerbaycan

Nüfusun büyük çoğunluğunu Şiilerin oluşturduğu[225] İran ve Azerbaycan'da dine bakış açısı noktasında önemli ölçüde farklılıklar vardır. İran, 1979 Devrimiyle birlikte modern dönemin ilk Şii İslam devleti haline gelirken, Azerbaycan'da Şiilik daha çok kişilerin özel hayatında takip edilmektedir. 19. yüzyılın başlarındaki Rusya-İran savaşları sonrasında imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları sonucunda Azerbaycan Aras Nehri boyunca bölünerek Rusya ve İran tarafından paylaşılmıştır. Modern Azerbaycan'da Şia'nın kalbi, İran sınırına yakın bir bölgede bulunan ve başkent Bakü'ye bağlı olan Nardaran Köyü'dür. Bu köy, Azerbaycan'daki Şii İslam'ın merkezidir ve 'küçük Kum' olarak da bilinir.[226]

Azerbaycan'da uzun yıllar süren Çarlık rejimi sonrasında Sovyet yönetimi, bireylerin inançlarında bir dereceye kadar özgürlük sağlamıştır. Bu özgürlük, Şii hukuk öğreniminin büyük merkezlerinden fikir ve bilgiyi Azerbaycan'a getirmek anlamına gelse de o dönemde Kum ve Necef'e gidebilme imkânı yoktu. İsteyen Şii din adamları, dini bilgileri Azerbaycan'daki resmi olmayan çevrelerden veya Sünniliğin hâkim olduğu Özbekistan'da alabiliyordu. Sovyet yönetimi altında, 1980'li yıllarda Azerbaycan'daki din adamlarının toplam sayısının 50 ila 70 arasında olduğu tahmin edilmektedir.[227]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Suudi Arabistan ve İran gibi devletler, Kafkasya ve Orta Asya'daki halklara kendi İslam anlayışlarını ulaştırmak için harekete geçmiştir. İran, çeşitli kültür merkezleri aracılığıyla Şiiliğin İran yorumunu tanıtırken, çok sayıda din adamını da Azerbaycan'a gitmesi yönünde teşvik etmiştir. Ayrıca İran

[225] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Azerbaijan, People and Society, Erişim tarihi: 15.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/#people-and-society
[226] "İran güçlü bir Azerbaycan istemiyor", *Mapa News*, 09 Ekim 2020, Erişim tarihi: 15.02.2022, https://www.mepanews.com/iran-guclu-bir-azerbaycan-istemiyor-40284h.htm
[227] Raoul Motika, "Foreign Missionaries, Homemade Dissidents and Popular Islam: the Search for New religious Structures in Azerbaijan", Riner Brunner ve Werner Ende (ed.), *The Twelver Shia in Modern Times. Religious Culture & Political History*, Leiden; Boston; Köln; Brill 2001. s. 284-287

tarafından Azerbaycanlılara Kum ve Meşhed'de eğitim alabilmeleri için çeşitli burs imkanları sağlanmış ve Azerbaycan'da Kur'an okulları inşa edilmiştir.[228] İran'ın Bakü'deki Kültür Merkezi de bu dönemde açılmıştır.

İran, Azerbaycanlıları tek bayrak altında birleştirmeyi hedefleyen Ebulfez Elçibey döneminde Azerbaycan'ı bir tehdit olarak algılamıştır. Bunu düzeltmeye yönelik adımlar atan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'yi 1994'te Bakü'de ağırlamıştır. Aliyev görüşmede Azerbaycan'da bir İslam devleti kurulabilmesinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarının (Karabağ) geri alınmasına bağlı olduğunu, bunun için de İran'ın yardım edip etmeyeceğini öğrenmek istemiş,[229] iki ülke arasında ekonomik, sosyal ve kültürel alanda iş birliğini içeren bir anlaşma da imzalanmıştır. Bu ziyaret sırasında Ermenistan, Azerbaycan'ın İran ile sınır bölgesi olan Zengilan'ı işgal etmiş, bölgeyi terk eden Azerbaycanlıların Aras nehrini geçerek Azerbaycan'a ulaşmasında İran yardımcı olmuştur.[230] Aliyev'in aynı yıl gerçekleştirdiği İran ziyaretinde Rafsancani, Azerbaycan'ın yanında durduğu izlenimi verse de Karabağ Sorununun çözümüne ilişkin bir katkıda bulunamamıştır. Rusya Federasyonu Karabağ Ermenilerini kışkırtarak Şuşa ve Laçin'i işgal etmelerine neden olmuştur. 1992'de İran'ın arabuluculuğunda Tahran'da imzalanan geçici ateşkesin ihlal edilmesi anlamına gelen bu durum yanında Rusya Federasyonu'nun Azerbaycan-Ermenistan geriliminde başka bir arabulucu istememesi İran'ı savaşta etkisiz bırakmıştır. Bu süreçte İran, arabulucusu olduğu antlaşmayı uygulatmak için Ermenistan'ı zorlamamış, ekonomik tehditlerle yetinerek Ermenistan ile ilişkilerini sürdürmüştür.[231]

İran, Aliyev'in çağrısına olumlu karşılık vererek bölgede söz sahibi olduğunu ve Karabağ'ın işgalinde herhangi bir payı olmadığını gösterebilir, ateşkesi ihlal eden Ermenistan'a karşı sınırlarını kapatıp Azerbaycan'a destek sağlayarak Güney Kafkasya'da kendi etki alanını oluşturabilirdi. Bu sayede İranlı Türklerin ve

[228] Arzu Geybullayeva, "Is Azerbaijan Becoming a Hub of Radical Islam?", *European Stability Initiative*, 2007, s. 114.
[229] Naseraddin Alizadeh, "Rol Kuramı Açısından İran'ın I. Karabağ Savaşı'ndaki Dış Siyaseti", *Ermeni Araştırmaları*, sayı: 69, 2021, s.120-131.
[230] Elçin Neciyev ve Teymur Gasımlı, "Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 8, sayı: 4, 2020, s. 1269.
[231] Yalçın Sarıkaya, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, 2021, s. 92-93.

Azerbaycan vatandaşlarının güvenini kazanarak Türkiye ve İsrail'in bu bölgede daha etkin bir rol üstlenmelerinin önünü alabilirdi. Fakat Birinci Karabağ Savaşı'ndan galip çıkarak işgal altındaki topraklarını kurtaran ve güçlenen bir Azerbaycan, İranlı Türkleri etkileyerek İran açısından büyük bir soruna da dönüşebilirdi. Bunun yanında İran'ın Ermenistan'a karşı Azerbaycan'a sağlayacağı askeri destek Rusya ile karşı karşıya kalmasına da neden olabilirdi. Tüm bu nedenlerden dolayı İran, Birinci Karabağ Savaşı ve sonrasındaki süreçte ikili bir rol oynamayı tercih etmiştir.

2020 yılı sonunda başlayan İkinci Karabağ Savaşı'yla (Vatan Savaşı, Demir Yumruk Operasyonu) Azerbaycan, işgal altındaki topraklarını kurtarmaya başlamış, ancak sorunu bütünüyle çözmeye yaklaştığı bir zamanda Rusya'nın arabuluculuğunda barış antlaşması imzalamıştır. Rus Barış Gücü'nün bölgeye gelişi bu antlaşmayla olmuştur. İran'ın savaş sırasında izlediği tutum, Azerbaycanlıları ve İran Türklerini öfkelendirerek kaygılanmalarına neden olmuştur. Rusya'nın Ermenistan'a yardım için gönderdiği çok sayıda silah ve askeri araç yüklü tırın Norduz Sınır Kapısı'ndan geçtiği iddiası İranlı Türklerin protestosuna neden olmuştur.[232] Azerbaycan'ın zafer sonrasında Bakü'de düzenlediği askeri geçitte Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın okuduğu şiir ve Türkiye'nin Azerbaycan'daki etkinliğini artırması İran'ın endişelerini derinleştirmiştir.

Uluslararası hukuk açısından haklı olan ve halkının büyük çoğunluğu Şii olan Azerbaycan'ın yanında durduğuna dair net bir tavır almaması İran'ın mazlumlara ve Müslümanlara yönelik kendisine yüklediği anayasal misyonla çelişmektedir. Dahası, Enver Sedat ve Yaser Arafat'ı İsrail ile diplomatik temas kurmaları nedeniyle ihanetle suçlayan İran, Karabağ'ın işgalinden ve Hocalı katliamından sorumlu olan Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan ile antlaşmalar yapmıştır. Bu durum İran'ı kendi içinde bir açmaza düşürmektedir. Birinci Karabağ Savaşı'ndaki tavrını ikinci savaşta da sürdüren İran, bu tutumuyla sadece Azerbaycan halkının kendine olan güvenini

[232] Muhammet Kurşun, "Tebriz'de Ermenistan ile İran arasındaki sınır kapısının kapatılması talebiyle eylem yapıldı." *Anadolu Ajansı*, 18 Ekim 2020, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tebrizde-ermenistan-ile-iran-arasindaki-sinir-kapisinin-kapatilmasi-talebiyle-eylem-yapildi/2010887

sarsmamış, aynı mezhepten insanların yaşadığı komşu Azerbaycan'ın Rusya ve Türkiye'nin etki alanına girmesine de yol açmıştır.[233]

### 4.2.2. Afganistan

Geçmişte İranlı hükümdarlar tarafından yönetilen Afganistan nüfusunun yaklaşık olarak %10-15'ini Şiiler oluşturmaktadır.[234] Afganistan'da yaşayan ve Farsça ile büyük ölçüde benzeyen bundan dolayı Doğu Farsçası olarak da anılan Dariceyi konuşan Hazaraların geneli Şii'dir. İran'ın Afganistan'daki faaliyetleri büyük ölçüde bu etnik grup üzerine yoğunlaşır.

Afganistan'ın 1979'da SSCB tarafından işgal edilmesinden sonra İran ile Afganistan arasındaki ilişiler çok önemli bir hale gelmiştir. Şii örgütlerin Sovyet işgaline karşı vermiş oldukları mücadeleler İran tarafından desteklenmiş, İran bu sayede Afganistan içerisinde önemli bir yer edinmiştir. İran'ın Afganistan'daki varlığı SSCB işgali sonrasında başlayan iç savaş döneminde de devam etmiştir. Bu süreçte İran açısından en kötü senaryo ideolojisinden dolayı İran'a ve Şiiliğe karşı cephe alan Taliban'ın iktidarı ele geçirmesiydi. Şiilerin toplu olarak öldürülmesi, zorunlu göçe maruz bırakılmaları gibi yöntemlere başvuran Taliban'ın İran'a karşı en büyük faaliyeti, 1998 yılında Afganistan'ın Bamyan ve Mezar-ı Şerif kentinde yaklaşık iki bin Şii'yi katletmesi ve İranlı sekiz diplomat ile bir gazeteciyi kaçırıp öldürmesiydi.[235] Birleşmiş Milletlerin İran'ı yatıştırmaya yönelik girişimleri nedeniyle Afganistan topraklarına doğrudan bir müdahalede bulunmayan İran, 2001'de Afganistan'ın koalisyon güçleri tarafından işgalinden memnuniyet duymuştur.

Aralarındaki tarihi, coğrafi ve ekonomik etkileşim nedeniyle İran, Afganistan'daki her türlü gelişmeye duyarlıdır. Ulusal güvenliğini doğrudan etkileme potansiyelinden dolayı Tahran yönetimi Afganistan ile ilişkilerini pragmatik bir çerçevede yürütme

---

[233] Fatih Erarslan, Fatma Nur Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, cilt: 129, sayı: 255, 2021, s. 328

[234] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Afghanistan, People and Society, Erişim Tarihi: 16.02.2021, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/afghanistan/#people-and-society

[235] Human Rights Watch, "Afghanistan: The Massacre In Mazar-i Sharif", 1998, https://www.hrw.org/legacy/reports98/afghan/Afrepor0.htm Erişim Tarihi: 22.06.2022, Rahimullah Farzam, *İran-Taliban İlişkileri*, İRAM, Ankara 2019, s.5. Erişim tarihi 05.01.2022, https://iramcenter.org/d_hbanaliz/iran-taliban-iliskileri.pdf

eğilimindedir. Taliban yönetiminin 2021'de Afganistan'da tekrar iktidar olmasının ardından bu yönetimi tanıyan ilk ülkenin İran olmasının nedeni de bu eğilimdir. İran, her ne kadar ticari çıkarlarını korumak için Taliban yönetimiyle iş birliği yapmakla beraber ABD'nin bölgeden çekilmesi sonrasında oluşan olan güç boşluğunu Şii milisler aracılığıyla doldurmak suretiyle bu ülkedeki etkisini artırmayı amaçlamaktadır. Ticari çıkarlarını korumak için Taliban ile iş birliği içinde olduğu göz önüne alındığında İran'ın Afganistan'da yıkıcı herhangi bir eylem ihtimalinden söz etmek beklenen bir durum değildir.[236]

### 4.2.4. Hindistan

Emevi ve Abbasi yöneticilerinden kaçan veya çeşitli sebeplerle göç edenler aracılığıyla bu bölgeye taşınan Şiiliğin Hindistan'da köklü bir geçmişi vardır. Zamanla bölgede güçlenip devletler kuran Şiiler arasında Türk kökenli Kutbşahlar da vardır.[237]

Yaklaşık 1,4 milyar nüfusuyla dünyanın en kalabalık ikinci ülkesi olan Hindistan'da 200 milyona civarı Müslüman yaşamaktadır.[238] Bunların ne kadarının Şii olduğu bilinmemekle birlikte büyük kısmını Caferilerin oluşturduğu tahmini 45 milyonluk bir Şii nüfustan söz edilebilir.[239] Bu anlamda Hindistan'ın İran'dan sonraki en kalabalık Şii nüfusuna ev sahipliği yapmaktadır.

İran, bu ülkede yaşayan Şiilerle ilişkilerini çeşitli vakıf ve kuruluşlar[240] aracılığıyla yürütmektedir. Ülkede İran tarafından kurulan Şii vakıfların yanında Hindistanlı Şiilerin kurduğu vakıflar da vardır. İran'da eğitim gören Hindistanlı din adamları tarafından yönetilen İmam Humeyni Hatıra Vakfı bunlardan biridir. İran, Hindistan'da

---

[236] Kübra Yılmaz, "İran ve Taliban", *İNSAMER Analiz,* 15.10.2021, s. 9-10.

[237] Detaylı bilgi için bkz: Enver Konukçu, "Kutbşâhîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim tarihi:17.02.2022, https://islamansiklopedisi.org.tr/kutubsahiler

[238] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, India, People and Society, Erişim tarihi:15.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/india/#people-and-society

[239] Anbarasan Ethirajan, "India's Narendra Modi woos Iranian leaders", *BBC News*, 21 Mayıs 2016, Erişim Tarihi: 18.02.2022, https://www.bbc.com/news/world-asia-india-36329915

[240] Hindistan'da faaliyet gösteren vakıf ve kuruluşlar: Ali-i İman Vakfı, İmam Humeyni'yi Anma Komitesi, İmam El-Abbasi Komitesi, Ebu El-Fadl el-Abbas Bürosu, İmam el-Hüseyin Vakfı, Maşari el-Şarayi Okulu, Cevadiye Okulu, Şiiler Koleji, El-İmaniye Okulu, El-Vaizin Okulu, Camia-i el-Zehra ve Tevhid el Müslimin. Detaylı bilgi için bkz: Göktuğ Çalışkan ve Mehmet Seyfettin Erol, "Hindistan Şiiliği ve İran-Hindistan İlişkilerinde Şiilerin Yeri", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, 2020, ss. 148-193.

yaşayan Müslümanlar ile oldukça yakından ilgilenmektedir. Öyle ki dönemin İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani 2018'deki Hindistan ziyaretinde ülkede bulunan bir Sünni camiine giderek birlik ve beraberlik mesajları vermiştir.[241]

İran ile çok yakın ilişkileri olan Hindistanlı Şiiler ülkedeki sanat, din, siyaset ve iş dünyası gibi birçok alanda etkin olup çeşitli eğitim ve yardım faaliyetleriyle de halkın sempatisini kazanmıştır. İran, bu kişiler aracılığıyla vakıfların daha geniş kitlelere ulaşmasını, böylece Farsça ve Şiiliği yayarak ülkede daha da etkin olmayı amaçlamaktadır.

Hindistan'daki Şiiler İran'ı yakından takip etmekte ve yönetimin verdiği kararlara göre hareket etmektedir. Şiiler Kasım Süleymani'nin öldürülmesinden sonra Kargil, Keşmir ve Yeni Delhi'de sokaklara dökülerek ABD karşıtı yürüyüşler yapmış, Rehber Hamaney'in 2020'de Hindistan'daki Müslümanlara yönelik saldırıları kınaması üzerine de Hint hükümetini protesto etmişlerdir.[242] Bununla beraber Şiiler tarafından kurulan Hindistan Ulema Meclisi'nin sık sık İran'ı destekleyen açıklamalarda bulunması, bu çerçevede Meclis Genel Sekreteri'nin 2018'de düzenlenen gösteride İran'ın terörizmle savaşan tek ülke olduğunu, Rehber'in gücüne dayanarak ve Hizbullah'la birlikte hareket ederek Suriye ve Irak halkını savunduğunu söylemesi İran'ın bu ülkedeki Şiiler üzerinde ne denli etkili olduğunun bir göstermektedir.[243]

### 4.3. İran'ın Afrika'da Yürüttüğü Şii Politikası

İran Afrika'daki ilişkilerini daha çok İslam İşbirliği Teşkilatı üyeleri, İslami hareketler ve Batı karşıtı gruplar üzerinden yürütmektedir. İran'ın Afrika'ya olan ilgisi kıtanın Hristiyan nüfusları üzerindeki Batı etkisi ve Suudi Arabistan'ın Afrikalı Müslümanları

---

[241] "Iran President's India visit: Rouhani calls for unity among Muslims", *Hindustan Times*, 16 Şubat 2018, Erişim tarihi:19.02.2022, https://www.hindustantimes.com/india-news/iran-president-s-india-visit-rouhani-calls-for-unity-among-muslims/story-POhOt6vVlTULvsXAe9fcAO.html

[242] "Iran's supreme leader Ayatollah Khamenei asks India to 'confront extremist Hindus and their parties'", *The Times of India*, 5 Mart 2020, Erişim tarihi:19.02.2022, https://timesofindia.indiatimes.com/india/irans-supreme-leader-ayatollah-khamenei-asks-india-to-confront-extremist-hindus-and-their-parties/articleshow/74496829.cms

[243] "Hindistan Ulema Meclis Genel Sekreteri: İran terörizm ile mücadele eden tek ülkedir", *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 16 Mart 2018, Erişim tarihi: 19.02.2022, https://tr.irna.ir/news/3582745/Hindistan-Ulema-Meclis-Genel-Sekreteri-%C4%B0ran-ter%C3%B6rizm-ile-m%C3%BCcadele

etkileme potansiyelinden de kaynaklanmaktadır. Kıtada İran ve Şiilik karşıtlığının artmasına neden olabilecek söz konusu tehditler nedeniyle İran, kıtadaki Müslüman toplulukları kendisine sempati duyacak şekilde destekleyip güçlendirmeye çalışmaktadır.

İran özel imkanlar sağladığı Nijerya, Senegal, Fas ve Gana vatandaşları başta olmak üzere birçok Afrikalıya kendi kurumlarında eğitim vermektedir.[244] Bu sayede Afrikalıları Şii İslam'ı benimsemeye teşvik ederek bölge halklarıyla etkileşimini artırmayı amaçlamaktadır. Elçilikler ve vakıflar aracılığıyla yürütülen bu politikalarda 'bekle ve gör' yaklaşımını tercih eden İran, Afrika ülkeleriyle diplomatik ilişkileri sürdürürken kültürel faaliyetlerle de halkla yakınlaşmayı, Şiiliğin yaygınlaşmasını sağlayarak etkisini artırmayı ve hem Batının hem de Sünniliğin kıtadaki etkisini azaltmayı hedeflemektedir.

### 4.3.1. Fas

Fas'taki Şii varlığı, 8. yüzyılda bölgede varlık gösteren Şiiliğin Zeydi koluna bağlı İdrîsîlere kadar uzanmaktadır.[245] Büyük çoğunluğu Sünni olan Fas'a yönelik İran'ın mezhepsel faaliyetleri, ekonomik olarak desteklediği Lübnan merkezli yayınlar aracılığıyla başlamıştır. Bununla beraber çalışmalarını daha çok İspanya ve Belçika başta olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinde çalışan ve buralardaki Şii kurum ve vakıflar aracılığıyla Şiileştirilen Faslılar üzerinden yürütmektedir.[246] Günümüzde internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte yukarıda sözü edilen yayınlar yerini online platformlar almıştır.

[244] Wagdy Sawahel, "Iran's 'branch campuses' reach Sub-Saharan Africa", *Universty Word News*, 28 Eylül 2018, Erişim tarihi: 16.01.2022, https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20180925134208657
[245] Meis Al-Kaisi, "The Development of Politico-Religious Movements: A General Overview", Imed Nsiri (ed.), *Arabic Heritage in the Post-Abbasid Period*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastleupon Tyne 2019, s. 124.
[246] Israel Elad-Altman, "The Sunni-Shia Conversion Controversy" *Current Trends in Islamist Ideology*, cilt: 5, 2007, s. 3.

### 4.3.2. Gana

Ağırlıklı olarak Hristiyanların yaşadığı Gana'da nüfusun yaklaşık olarak %20'sini Müslümanlar oluşturmaktadır.[247] Müslümanların çoğu Sünni olsa da son dönemlerde Şiilerin sayısında bir artış söz konusudur. Zaman zaman dinler ve mezhepler arasında gerilimler olmaktadır.[248]

Şiiliğin Gana'da tanınması, bu ülkenin İran İslam Cumhuriyeti ile diplomatik ilişki kurmaya başladığı dönemde olmuştur. İran, ülkedeki mezhepsel ve dinsel faaliyetlerine 1980 yılında Lübnan'dan Gana'ya göç eden Şiilerin etkisiyle başlamıştır. İran büyükelçiliği, konsolosluğu ve finanse ettiği vakıflar Gana'da hem siyasi hem toplumsal hem de dini alanda faaliyetlerde bulunmaktadır. Şiilik propagandası genellikle Ehl-i Beyt Vakfı üzerinden yapılmaktadır. Bu vakfın faaliyetleri sonucunda Gana'da Şiiliğe geçişlerde bir artış gözlemlenmektedir.[249]

### 4.3.3. Senegal

Şii İslam'ın bu coğrafyada yayılmasında, Lübnanlıların Senegal de dahil olmak üzere Batı Afrika'da ekonomik olarak baskın topluluklar oluşturmasının etkisi olmuştur.[250] Günümüzde ağırlıklı olarak Sünniler yaşasa da Lübnanlıların desteğiyle kurulan İslam Enstitüsü Şii İslam'ın ülkede tekrar yaygınlaşmasına imkân sağlamıştır. Senegal'de İran tarafından finanse edilen İmam Rıza Merkezi ve İran Kültür Merkezi gibi Şii vakıfları sosyal kalkınma, eğitim ve hayır işleri gibi alanlarda oldukça aktiftir. Bu kuruluşlar tarafından inşa edilen medreselerden hem Sünni hem Şiilerin faydalanması İran'ın bu ülkedeki etkisini artırabileceği bir ortam hazırlamıştır. İran'ın bu girişimleri Senegal ile arasındaki diplomatik ilişkileri geliştirmesine de imkân sağlamıştır. Bu çerçevede Senegal 2009'da İran'ın 'barışçıl' nükleer programını desteklediği açıkça

---

[247] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Ghana, People and Society, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/ghana/#people-and-society

[248] Charles Prempeh, "Secularism, Islam And Ghana: The Views Of A Student Of Religions", *Modern Ghana*, 14 Mart 2015, Erişim tarihi: 17.02.2022, https://www.modernghana.com/news/604631/secularism-islam-and-ghana-the-views-of-a-studen.html

[249] Yunus Dumbe, *Islamic revivalism in contemporary Ghana*, Södertörn University, Huddinge 2013, s. 89.

[250] Detaylı bilgi için bkz: Maria A. Leichtman, *Shi'i Cosmopolitanisms in Africa: Lebanese migration and religious conversion in Senegal*, Indiana University Press, Bloomington 2015.

ifade etmiştir.[251] Ancak 2011'de Senegal'de faaliyet gösteren ayrılıkçı Casamance Demokratik Güçleri Hareketi milislerinin İran menşeili silahlar kullanarak Senegal ordusu ile çatışması sonucunda ülke İran ile olan diplomatik ilişkilerini kesmiştir.[252] İran buna rağmen, Senegal'de faaliyet gösteren Sünni grupların Şiileri hedef alabilecek potansiyel bir eylemine karşı ülkedeki çalışmalarını sürdürmektedir. Senegal tarafından resmen tanınan Dünya Ehl-i Beyt Kurultayı'nın Senegal Genel Sekteri Şerif Ibrahim Mballo'ya göre, Senegal'de Şii ve tasavvuf taraftarları barış içinde bir arada yaşamakta, ancak Şiilik her geçen gün etkisini artırmaktadır.[253]

### 4.3.4. Nijerya

Dünya'nın en kalabalık altıncı ülkesi olan Nijerya'nın nüfusu yaklaşık olarak 220 milyondur. Ülke nüfusunun %53,5'ini Müslümanlar, %45,9'unu Hristiyanlar oluşturmaktadır.[254] Yaklaşık 115 milyonluk Müslüman nüfusunun %5 ila %17'sinin Şii olduğu tahmin edilmektedir.[255] Buna göre Afrika'daki en büyük Şii nüfusu Nijerya'dadır.

Şiilik ülkede Nijeryalı Ayetullah İbrahim Zakzaki çalışmalarıyla birlikte 1980'lerde tanınıp güç kazanmaya başlamıştır. İran bu ülkedeki faaliyetlerini, devrimden sonra desteklediği Zakzaki önderliğinde kurulan ve İran'dakine benzer bir devlet kurmayı hedefleyen Nijerya İslami Hareketi isimli örgüt üzerinden yürütmektedir.[256] İran ayrıca, masraflarını üstlendiği Nijeryalı öğrencilere Necef ve Kum'daki önemli Şii merkezlerinde eğitim vermektedir.

---

[251] J. Peter Pham, "Shi'a in Senegal: Iran's Growing Reach into Africa", *FDD (Foundation for Defense of Democracies),* 18 Şubat 2010, Erişim tarihi: 18.02.2022, https://www.fdd.org/analysis/2010/02/18/shia-in-senegal-irans-growing-reach-into-africa/

[252] "Senegal severs ties with Iran", *Aljazeera,* 23 Şubat 2011, Erişim tarihi:18.02.2022, https://www.aljazeera.com/news/2011/2/23/senegal-severs-ties-with-iran

[253] "Shiism not a new phenomenon in Senegal: Interview with Sheikh Sherif Mballo", *Shafaqna Shia News Association,* 18 Ağustos 2019, Erişim tarihi:19.02.2022 https://en.shafaqna.com/105967/shiism-not-a-new-phenomenon-in-senegal-interview-with-sheikh-sherif-mballo-part-1/

[254] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Nigeria, People and Society, Erişim tarihi: 19.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/nigeria/#people-and-society

[255] Haruna Shehu Tangaza, "Islamic Movement in Nigeria: The Iranian-inspired Shia group", *BBC News,* 5 Ağustos 2019, Erişim tarihi. 19.02.2022, https://www.bbc.com/news/world-africa-49175639

[256] David Doukhan, "Winds of War in Nigeria and the 'Tropical Shi'ism Zone'", *International Institute for Counter-Terrorism (ICT),* 2016, s.7

2014'de Nijerya İslami Hareketi ve Nijerya ordusu arasında çıkan çatışmalardan ve İbrahim Zakzaki'nin tutuklanmasından sonra ülkedeki Şiilere yönelik saldırılar artmıştır. Özellikle 2015'te Nijerya ordusunun Zaria'da yaklaşık 350 sivil Nijeryalı Şii'yi öldürmesinin ardından hem ülke içinde hem de İran'ın Tahran ve Meşhed şehirlerinde gösteriler düzenlenmiştir.[257] Boko Haram gibi köktendinci grupların da Şiiler üzerinde baskısı vardır. Zakzaki'nin 2021 yılı temmuz ayında beraat etmesiyle,[258] ülkedeki çatışmaların etkisi azaltmıştır.

### 4.4. İran'ın Etkin Olmaya Çalıştığı Diğer Bölgeler

İran Şiiliği yaymak amacıyla sadece yukarıda sözü edilen bölgelerde değil Asya ve Avrupa'da da faaliyet yürütmektedir. Dünya'nın en kalabalık dördüncü ülkesi olan, aynı zamanda en çok Müslümanın yaşadığı Endonezya da bu ülkelerden biridir. Ülkedeki 275 milyon olan nüfusun %87'sini Müslümanlar oluşturur. 240 milyona yakın Müslümanın çoğu Şafii mezhebine bağlı Sünni iken yaklaşık iki buçuk milyonunun Şii olduğu tahmin edilmektedir.[259] 8. yüzyıldan itibaren İslamlaşmaya başlayan Endonezya'ya Şiiliğin ne zaman ulaştığı bilinmemekle birlikte 12. yüzyılda Araplar veya Farslar aracılığıyla geldiği düşünülmektedir.[260] 1960'lardan beri Şiiliğin Endonezya'daki merkezi Doğu Cava bölgesi[261] olup ülkedeki Şii faaliyetleri İran Devrimi sonrasında eğitim için Kum şehrine gidenlerin döndükten sonra yürüttükleri sosyal ve kültürel faaliyetlerle birlikte artmıştır. Bu faaliyetler İran ve Endonezya Şiileri arasındaki bağları güçlendirmiştir. Ülkede faaliyet gösteren ve İran tarafından finanse edilen birçok vakıf ve kuruluş içinde en etkili olanı İslam Kültür Merkezidir. Endonezya, Sünni ve Şii gruplar arasında küçük çaplı mezhepsel gerginliklerin yaşandığı bir ülkedir. 2011'de Vehhabi bir grubun Nangkernang köyünde yüzlerce

[257] "Mass graves for '300 Shia Nigerians' in Zaria", *BBC News*, 23 Aralık 2015, Erişim tarihi: 20.02.2022, https://www.bbc.com/news/world-africa-35168211
[258] "Ibrahim El-Zakzaky: Court free leader of Islamic Movement and im wife Zeenat", *BBC News*, 29 Temmuz 2021, Erişim tarihi: 20.02.2022, https://www.bbc.com/pidgin/tori-58004596
[259] Yovinus Guntur W. Sarubaya, "Indonesia: Shia Uprooted by Violence on Madura Island Long to Go Home", *Benar News*, 20 Mayıs 2020, Erişim tarihi: 21.02.2022, https://www.benarnews.org/english/news/indonesian/shia-home-05202020164016.html
[260] Dicky Sofjan, "Minoritization & Criminalization of Shia Islam in Indonesia", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, cilt: 39, sayı: 2, 2016, s.29-31.
[261] Chiara Formichi, "Lovers of the Ahl al-Bayt", *Inside Indenosia*, 25 Eylül 2011, Erişim tarihi: 21.02.2022, https://www.insideindonesia.org/lovers-of-the-ahl-al-bayt

Şii'yi yaşadıkları yerden sürerek evleri yakması gibi eylemler nadir de olsa görülmektedir.[262]

Müslüman Malay kimliği üzerine kurulu bir devlet[263] olan Malezya da İran'ın etkinliğini artırmaya çalıştığı ülkelerden biridir. Ülkenin asli unsuru olan Malayların tamamı Şafii mezhebine mensup Sünni Müslümandır. Mezhepsel çatışmalara neden olabileceği gerekçesiyle Şiilerin ibadet özgürlüğü dışındaki her türlü faaliyeti devlet tarafından yasaklamıştır. Bu nedenle İran faaliyetlerini sadece kendi büyükelçiliği bünyesindeki kültür merkezi ve okul aracılığıyla sürdürmeye çalışmaktadır.[264]

Arnavutluk ve Bosna Hersek İran'ın Balkanlar'da etki alanı oluşturmak istediği ülkelerin başında gelir. Nüfusunun yaklaşık olarak %60'ını oluşturan Müslümanların %2,1'i Bektaşidir.[265] İran ülkedeki Bektaşi gruplarla yakından ilgilenir[266] ve büyük oranda Şiilik ile ortak görüşleri barındıran ancak farklı mezheplerden de beslenen[267] Bektaşiliği kendi Şiilik anlayışının içinde göstermeye çalışır. Bu çerçevede İran, Arnavutluk'taki faaliyetlerini Sadi Şirazi Kültür Vakfı ve el-Mustafa Üniversitesi bünyesinde yurtdışında faaliyet gösteren Medrese ve Kur'an kursları aracılığıyla yürütür.[268]

Nüfusunun yaklaşık olarak %50'si Hanefi mezhebine bağlı Sünni Müslüman olan Bosna Hersek'e[269] Şiilik 1992-1995 yıllarındaki savaş sırasında gelen İranlılar eliyle gelmiştir. Aynı şekilde Vehhabilik de savaş döneminde gelen Araplar aracılığıyla

---

[262] Rossie Indira and Andre Vltchek, The Wahhabi War on Indonesia's Shiites, *Institute for Policy Studies*, 05 Aralık 2012, Erişim tarihi:21.02.2022, https://ips-dc.org/the_wahhabi_war_on_indonesias_shiites/

[263] İsmail Hakkı Göksoy, "Malezya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim tarihi:21.02.2022, https://islamansiklopedisi.org.tr/malezya.

[264] Rodger Shanahan, "Malaysia and its Shi'a 'Problem'", *Middle East Institute*, 25 Temmuz 2014, Erişim tarihi: 22.02.2022, https://www.mei.edu/publications/malaysia-and-its-shia-problem

[265] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Albania, People and Society, Erişim tarihi:23.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/albania/#people-and-society

[266] Gordon N. Bardos, "Iran in the Balkans, A History and a Forecast", *World Affairs*, cilt:175, sayı: 5, 2013, ss. 59-66.

[267] Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", Erişim tarihi: 23.02.2022, TDV İslâm Ansiklopedisi. https://islamansiklopedisi.org.tr/bektasilik

[268] Liridona Berkolli, "Iran's Cultural Activities in Albania (Western Balkan)", *İRAM*, 06.04.2021, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://iramcenter.org/en/irans-cultural-activities-in-albania-western-balkan/

[269] Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, Bosnia and Herzegovina, People and Society, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bosnia-and-herzegovina/#people-and-society

ülkeye ulaşmıştır. İran için Bosna Hersek'i Avrupa'ya açılan kapısı olarak görmekte ve ülkedeki etkinliğini artırmaya çalışmaktadır.[270] Ülkede çok az olmalarına rağmen Şiiler ve Vehhabiler arasında zaman zaman gerginlikler yaşanmaktadır.[271]

İran Kafkasya, Orta Asya ve Güney Asya ülkelerinin çoğuyla ticari ve diplomatik ilişkilere sahiptir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlık kazanan Orta Asya ülkelerinin otoriter liderler tarafından yönetilmesi İran'ın bu bölgede mezhepsel etki alanı oluşturmasını engellemektedir. İran ham petrolünün üç büyük alıcısı kendileriyle iyi ilişkiler kurmuş olduğu Çin, Japonya ve Güney Kore'dir. Bu çerçevede İran, Çin'in Doğu Türkistan bölgesindeki Müslüman Uygurlara yönelik politikasını hiçbir şekilde eleştirmediği gibi Uygurları suçlayan bir yaklaşım sergilemektedir. Bu durum İran Anayasası'nda yer alan 'Müslümanlara ve mazlumlara destek' anlayışıyla çelişmektedir.

İran'ın Latin Amerika ülkelerine yönelik faaliyetleri de söz konusudur. Arjantin'deki ilk camiiler Buenos Aires'te bulunan Şiiler tarafından İran'ın desteğiyle açılmıştır. Bu camiler ve elçilikler üzerinden Arjantin'deki faaliyetlerini sürdürmeye çalışan İran, Latin Amerika ülkelerindeki kültür merkezleri ve yerel camiler aracılığıyla seçtiği kimseleri, gezi için İran'a götürmekte ve Müslüman olanlara Kum'da eğitim verdikten sonra ülkelerine geri göndermektedir.[272]

[270] Liridona Berkolli, "Iran's Cultural Hegemony in Western Balkans", *İRAM*, 17 Eylül 2021, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://iramcenter.org/en/irans-cultural-hegemony-in-western-balkans/
[271] Eleanor Rose, "Concerns Grow over Bosnian Shia-Sunni Divide", *Balkan Insight*, 9 Kasım 2016, Erişim tarihi: 24.02.2022, https://balkaninsight.com/2016/11/09/concerns-grow-of-sunni-shia-divide-in-bosnia-11-02-2016/
[272] Tereza Dvorakova" How Iran Uses Cultural Centers To Expand Its Influence In Latin America", *Radio Farda*, 17 Mayıs 2020, Erişim tarihi: 25.02.2022, https://en.radiofarda.com/a/how-iran-uses-cultural-centers-to-expand-its-influence-in-latin-america/30617121.html

# 5. SONUÇ

Vestfalya Antlaşması ile birlikte uluslararası ilişkiler alanında daha geri planda kalmış olsa da dinin dünya tarihinin neredeyse her döneminde belirleyici bir unsur olarak öne çıktığı açıktır. Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1991'den sonra da ideoloji, kültür ve inanç gibi kavramların uluslararası ilişkilerdeki etkisi artmaya başlamıştır. Bu çalışma Şiiliğin yalnızca bir dış politika aracı değil aynı zamanda İran için hem anayasal kurumlarını ve iç politikasını hem de dış politikasını belirleyen, yön veren ve şekillendiren temel unsur olduğunun altını çizmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede bütüncül bir yaklaşım sergilemek amacıyla yalnızca İran dış politikası değil aynı zamanda Şii siyasi düşüncesinin gelişim süreci ve ülkenin anayasal kurumları da ele alınmıştır.

İslam mezheplerinin birbirinden ayrılıp politikleşmesi, Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan gelişmelerle ilgilidir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'den sonra hilafet makamına Hz. Peygamber'in kuzeni ve damadı olan Hz. Ali gelmiştir. Müslümanlar arasında çoğunluk olan Sünniler tüm halifeleri kabul ederken Şiiler, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in hak halefi olduğu için ilk halife/imam olması gerektiğini ileri sürerler. Bu nedenle Sünniler ve Şiiler arasındaki temel fark, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlara liderlik edecek kişinin kim olacağı ile ilgilidir. Bu meselenin tarihsel süreç içerisinde Şiiliğin kabul gördüğü İran coğrafyası için önemli sonuçları olmuştur.

9. yüzyılda yaşayan ve 11. İmam olarak kabul edilen Hasan el-Askerî'nin yerine halef atamadan hayatını kaybetmesi, Şiilikte Mehdi inancının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gayb aleminde olduğuna inanılan 12. İmam Mehdî el-Muntazar (Muhammed el-Mehdi) ile iletişim kurduğu söylenen dört naibin ölümü sonrasında büyük gaybet denilen dönem başlamıştır. Şii inanışına göre büyük gaybet dönemi 12. İmam'ın dönüşüyle son bulacak ve dünya nizamı sağlanacaktır. Şiiliğe göre yönetme hakkı/yetkisi Allah tarafından Hz. Peygambere, Hz. Peygamber tarafından da imamlara verilmiştir. Buna göre büyük gaybet dönemi bitene kadar Mehdi'nin yerine, vekil olarak Müslümanları yönetme yetkisi imamların yeryüzündeki temsilcileri olan din adamlarına aittir.

İran'da Şiiliğin kurumsallaşması Safevi hanedanı dönemiyle başlar. Bu dönemde Safevilerin kontrolü altındaki bölgeler Şiileştirilmiş ve Şii ulema devletle birlikte hareket ederek kendine bir alan açmıştır. Safevi dönemi boyunca din adamları ve devlet arasında sürekli bir iş birliği olmuştur. Bu süreçte din adamları İran toplumunda sembolik olarak önemli bir meşrulaştırma aracı olan fetvalarında Şah'a övgüde bulunmuş, karşılığında nüfuzlarını artırmak suretiyle ihtiyaçlarını karşılamıştır. Karşılıklı iş birliği Safeviler sonrasında da devam etmiştir. Kaçar yönetimi sırasında Şii ulemanın 1891'deki Tütün Boykotu ile birlikte devletle rekabet içine girmek suretiyle Şah'a geri adım attırması bir kırılma noktası olmuştur. İran Devrimi'ne giden sürecin kökenleri halkın, kendisini dikkate almayan Şah'ın İngiltere'ye verdiği imtiyaza meydan okuduğu Tütün Boykotu döneminde bulunabilir. Öne çıkmaya başlayan Şii din adamları fetvalar ve Humus adındaki dini vergiler aracılığıyla halk ile doğrudan temas kurmuş ve onlar üzerinde büyük bir etki gücüne sahip olmuştur. Ulemanın gücünü artırmasının arkasındaki bir diğer etken de Usûlî ekolünün Tütün Boykotu süreci ile birlikte Ahbâri ekole üstün gelmeye başlamasıdır. Ahbâri ekolün aksine dini yorumların Kur'an ve Hadislere bağlı olmak şartıyla akıl yoluyla ve şartlara göre yapılması gerektiğini savunan Usûlî ekolü fetvalarının en iyi örneği Kaçarlar döneminde yayımlanan Tütün Fetvası olmuştur.

Ulemanın etkisini artırmasındaki bir diğer önemli etken Şii mezhebine mensup kişilerin bir merci-i taklit seçip onun kararlarına ve fetvalarına uyma zorunluluğudur. Bu durum, devleti yönetenlerin herhangi bir karar alırken toplumsal tepkilerle karşılaşmamak için Şii fakihlerin görüşlerini dikkate almalarını bir gereklilik haline getirmiştir. Bütün bu etkenler Şii din adamlarının siyasi iktidardan bağımsız hareket edebilmelerine olanak sağlamıştır.

Şiiliğin kurumsallaşması ve siyasallaşması bağlamında yukarıda sözü edilen etkenler İran siyasal kültürünü de derinden etkilemiştir. Şii fıkhında velayet-i fakih kavramının geliştirilmesiyle Şiilik hem daha politize bir mezhep haline gelmiş, hem de toplumun her alanında kendini göstermeye başlayan ulema etkisini pekiştirmiştir. İran'da önde gelen birçok milliyetçi ve siyasi figürün din adamlarından çıkması da bunun bir sonucudur. Buna örnek olarak, 1891 yılında Tütün Hareketi'ni başlatan Ayetullah

Hasan eş-Şîrâzî, 1906 yılındaki Meşrutiyet Devrimi'nin öncülerinden Ayetullah Hüseyin Nâînî, 1953'te Petrolün millileştirilmesi için Musaddık'a destek veren Ebu'l-Kasım Kaşanî ve 1979 yılında gerçekleştirilen İran İslam Devrimi'nin lideri Ayetullah Humeyni verilebilir.

İran'da Şahlık rejiminin sonunu getiren 1979'daki devrimle birlikte Şiilik ve Mehdilik devletin merkezinde yer almaya başlamıştır. Bunun sonucunda ulemanın devletin ve toplumsal hayatın bütününe hâkim olma ideali hayata geçmiştir. Bu çalışma İran dış politikası üzerindeki etkisinin anlaşılması için Şiiliğin İran iç politikası üzerindeki etkisini de ele almıştır. Tarihsel sürece bakıldığında Şiilik, Safeviler ve sonrasında İran topraklarında kurulan bütün devletlerin siyasetiyle yakından bağlantılı olduğu, bir başka deyişle hiçbir zaman siyasetten uzak olmamıştır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası ve anayasal kurumları incelendiğinde Humeyni tarafından nihai şekli verilen velayet-i fakih kuramının sistemin temelini oluşturduğu görülmektedir. Şiiliğin en büyük kolu olan Caferiliğin resmi mezhep olarak kabul edilmesi, Mehdi inancına Anayasa'da yer verilmesi, Meclisin din ve mezhep ile çelişen kanunlar çıkartamaması, Anayasa Koruyucular Konseyi adında hem bir seçim kurulu hem de bir anayasa mahkemesi işlevi gören bir kurumun varlığı, dış politikanın Şii İslam anlayışı çerçevesinde oluşturulması, velayet-i fakih makamının başındaki dini liderin ülkedeki bütün organları ve kurumları kontrol altına almış olması, yargıda verilen kararlarda Şii din adamlarının verdiği fetvalara da başvurulması gibi durumlar sonucunda İran İslam Cumhuriyeti'nin iç siyasetinde de Şiiliğin ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

İran İslam Cumhuriyeti Batı karşıtlığı, dini (Şii) kimlik ve İranlı kimliği gibi dış politikayı da şekillendiren kimlikler üzerine inşa edilmiştir. Devleti ve toplumu bütünüyle şekillendiren velayet-i fakih anlayışını kuramsallaştırılan Ayetullah Humeyni'nin düşüncelerinin temelini Şii itikadı ve siyasi düşüncesi oluşturur. Bir İslam devletinde din ve devlet ayrımının olmaması gerektiğini savunan Humeyni'ye göre modern devlet yönetimi ve toplumsal yaşamın İslam'ın ilk yıllarındaki yönetim ve yaşama benzemesi gerekir. Yeryüzünü bir mücadele alanı olarak gören Humeyni, sonunda dünyevi zafer olmasa bile manevi zafer elde etmek için doğru olanın yapılması gerektiğini savunur.

Devrimle birlikte İran'ın dış politik anlayışı büyük oranda Humeyni'nin görüşlerinden etkilenen ve İran milliyetçiliğiyle birleşen 'Şii kimlik' üzerinden yürütülmüştür. Bu yeni anlayışı oluşturan ilkeler Şii İslam ideolojisi içerisinde konumlanan velayet-i fakih, emperyalizm ve Batı karşıtlığı, Şiilik ve İran Milliyetçiliği, İran'ın jeopolitiği ve tarihi gibi farklı değişkenleri içermektedir. Sözü edilen bu kimliklerin ortak noktası olan mazlumların, Müslümanların ve Şiilerin olduğu her yerde İran'ın da olması gerektiği anlayışı ülkeye hem yumuşak hem de sert güç kullanabilme imkânı tanımaktadır. Bunun gerçekleşebilmesi ve ulusal güvenliğin sağlanabilmesi için birinci öncelik İran'ın ve devrim ideolojisinin korunmasıdır. Bunun için İslam Devrimi'nin ve ideolojisinin bir domino etkisi yaratarak Müslüman dünyaya yayılması gerekmektedir. Devrim ihracı fikri denilen bu düşüncenin/idealin gerçekleşebilmesi için de ezilenlerin koruyuculuğu rolünü benimseyen İran, mezhepsel farklılıkları daha geri plana iterek Müslümanların kardeşliğini vurgulamak suretiyle İslam'ın evrensel yönüne odaklanmıştır. Bu çerçevede mezhepsel yaklaşımı geri plana iten İran, Allah'tan başka ilah olmadığını ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğunu ifade eden kelime-i tevhidi üzerinden Müslümanları bir araya getirme çağrısı yapmıştır.

İran yukarıda sözü edilen kimlikleri bölgedeki stratejik hedefleri ve bağlantıları için gerekçe sağlamak amacıyla da kullanmıştır. Devrim ihracını yumuşak ve sert güce dayalı eylemlerle yürütmeyi amaçlayan İran, sert güce dayalı eylemlerde farklı bölgelerdeki Şii grupları kullanmaktadır. Bu grupların bölgelerindeki kazanımlarından faydalanan İran, kendileriyle iletişimini büyük oranda Devrim Muhafızlarına bağlı Kudüs Gücü ve elçilikleri aracılığıyla sürdürmektedir. Yumuşak güce dayalı faaliyetlerini ise kendisine bağlı olan veya finanse ettiği vakıflar ve kuruluşlar aracılığıyla yürütmektedir.

1990'lardan itibaren İran'ın devrim ihracı fikri kutsal yerlerin korunması söylemine evrilmiş, devrim yayılmasa da Şiilerin olduğu veya Şiiler için kutsal yerlerin bulunduğu bölgelerde İran, Şii gruplar veya vakıflar aracılığıyla dış politika hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Fâtımî ve Safevî devletlerinin ardından tarihteki üçüncü büyük Şii devleti olan İran, Şiiliği yaymayı bir hedef olarak belirlemiş

olsa da bu yaklaşımıyla Orta Doğu başta olmak üzere dünyada mezhepsel gerilimlerin artmasına neden olmaktadır.

Günümüzde İran yalnızca Şiilerin bulunduğu Müslüman çoğunluklu ülkelerde değil Latin Amerika ülkelerinden Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya, Afrika'dan Uzak Doğu'ya kadar pek çok farklı bölgede geniş kapsamlı aktif bir strateji izlemektedir. Devlet otoritesinin zayıf olduğu ülkelerde varsa Şii gruplar yoksa vakıflar aracılığıyla faaliyetler gerçekleştiren İran, kendisine yakınlaştırmayı başardığı toplulukları yönlendirmeye çalışmaktadır. Devrimden itibaren etki alanını genişleten İran, yalnızca resmi mezhebi olan Caferi Şiiliğini yaymakla kalmamış, Arap kimliği daha baskın olan Irak, Suriye ve Lübnan'da yaşayan Şii grupları da kendine yakınlaştırmıştır. Orta Doğu'da dengeleri değiştirmeye yönelik adımlar atan İran, karşısında konumlanan ve Sünnilerin hamiliğini yapma gayesi güden Suudi Arabistan ile yukarıda sözü edilenler de dahil olmak üzere Yemen, Pakistan ve Afrika'nın bazı ülkelerinde Şii ve Sünni gruplar üzerinden bir vekalet savaşı yürütmektedir. İran'ın her türlü desteği verdiği bu gruplar bulundukları ülkelerin politikalarını şekillendirmeye çalışmaktadır. Öte yandan İran'ın anayasal misyonu olan mazlumları koruma anlayışı ile kutsal yerlerin korunması söyleminin devlet otoritesinin güçlü olduğu istikrarlı bölgelerde yürütülebilmesi zordur. Bu nedenle İran'ın devlet otoritesinin zayıf olduğu istikrarsız bölgelerde etkinliğini artırdığı görülmektedir.

Türkiye ve İran arasında Osmanlı ve Safevilerden günümüze kadar uzanan tarihsel bir rekabet olsa da yakın geçmişte doğrudan bir çatışma söz konusu olmamıştır. İki ülke Kafkasya ve Orta Doğu'daki çoğu durumda anlaşamayıp bir nevi vekalet savaşı sürdürse de kendi içlerindeki ayrılıkçı gruplara karşı ve Katar krizi gibi karşılıklı çıkarları söz konusu olduğunda ortak hareket edebilmektedir. Orta Doğu coğrafyası için asıl risk, Suudi Arabistan ve İran arasında devam eden vekalet savaşlarıdır. Bu durum hem iki ülkeyi sıcak çatışma riskine yaklaştırmakta hem de Suriye ve Yemen başta olmak üzere vekalet savaşı yürütülen yerlerdeki sorunların diplomatik yollarla çözülmesine engel olmaktadır. Birbirlerinin hareket kabiliyetini sınırlamaya yönelik politika izleyen İran ve Suudi Arabistan'ın sorunları yalnızca komşularını değil Yemen, Irak, Lübnan ve Suriye gibi farklı mezhepten insanların bir arada yaşadığı ülkeleri de son derece olumsuz etkilemektedir. Sözü edilen güç mücadelesi Bahreyn,

Lübnan, Irak ve Afganistan'da istikrarsızlığın nedenlerinden biri olarak öne çıkarken, en ağır faturasını da Yemen ve Suriye halklarına ödetmektedir.

Yemen'de Zeydi Şii olan Husilerin giriştikleri mücadele Şii Hilali'nin uzatılması noktasında İran'ın çıkarları ile örtüşmektedir. Her ne kadar Yemenli Şiilerin motivasyonlarını belirleyen temel unsur İran olmasa da İran ve Yemenli Şiiler ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmektedir. Caferilere göre imamlık bir önceki imamın tayini ile belirlenirken Zeydiliğe göre toplumun ileri gelenlerinin seçimi ile ehlibeyt soyundan gelen biri seçilir. Bundan dolayı Caferilikten farklı olarak Zeydilikte imamlık kesintiye uğramadan devam etmiştir. İran dışında yaşayan Şiilerin, genellikle bu ülke ile ortak hareket etmesindeki nedenlerden biri iki tarafın karşılıklı çıkarlarıdır.

Rusya'nın 1993'te yakın çevre olarak tanımladığı Orta Asya ve Kafkasya bölgelerindeki karışıklıklar karşısında İran'ın Rusya'dan yana tutum sergilemesi Batılı güçlerin müdahalesini engelleyebildiği için İran'ın bu ülke ile yakınlaşmasının temelini oluşturmuştur. Örneğin Tacikistan'da 1992-1997 yılları arasında yaşanan iç savaşta İslami hareketlerin yanında durması beklenen İran, bunun yerine Rusya'nın barış planına destek vermiştir. Azerbaycan ve İran'da yaşayan Türklerin birleşik ülke hedeflerinin gerçekleşebileceği endişesi ve toprak bütünlüğünü koruma düşüncesiyle Ermenistan ve Azerbaycan savaşında geri planda kalmayı tercih etmiştir. Çin'in Uygurlara karşı uyguladığı baskıları da görmezden gelen İran'ın, bu örneklerle sınırlı kalmayan söylem ve eylem uyuşmazlıkları göze çarpmaktadır. Bu çerçevede İran, ABD karşısında dengeleyici unsur olarak gördüğü Çin ve Rusya'yı karşısına almayarak ulusal çıkar ve güvenliği için anayasal misyonlarından olan Şii siyasetini geri plana atmayı ve reel politik davranmayı tercih etmektedir. 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya ve Ukrayna arasında başlayan savaşta da İranlı yöneticiler, ABD ve NATO karşıtı açıklamalar yapmak suretiyle Rusya'yı destekleyen bir tavır sergilemiştir. NATO'nun genişlemesi konusunda ortak güvenlik endişeleri olduğu için İran'ın böyle bir tutum sergilemesi beklenen bir durumdur. Ancak Batı dünyasının Rusya karşısında kenetlenmesi ve Ukrayna'nın kararlı direnişi sonucunda savaşın Rusya'nın beklentilerini karşılayacak biçimde kısa sürede sonuç vermemesi 13 Nisan 2022 tarihinde İran Dışişleri Bakanı'nın Ukraynalı mevkidaşını arayarak Rusya'nın harekâtına net olarak karşı olduğunu bildirmesine neden olmuştur.

Devlet davranışlarını anlamanın yolunun o devleti yönetenlerin felsefesini anlamaktan geçtiğini savunan Aron'un bu görüşünü İran İslam Cumhuriyeti'ne uyguladığımızda, Şii İslam'ı anlamadan İran'ın dış politikasının anlaşılabilmesi mümkün görünmemektedir. Bu durumda İran'ın Şiiliği araçsallaştırarak, J. Mearsheimer'in öncülük ettiği saldırgan realizm teorisine uygun hareket ettiği görülmektedir. Hegemonya ve güvenlik ilişkisini vurgulayan bu teoriye göre bir devletin yegâne amacı varlığını sürdürmektir. Buna göre devletin egemenliğini ve varlığını koruma isteği onu harekete geçiren en önemli motivasyon kaynağıdır. Bir devlet küresel olarak hegemon olamıyorsa varlığını ve egemenliğini korumak için özellikle kara kuvvetlerini güçlendirmek suretiyle bölgesinde hegemon olmaya çalışmalıdır. Sosyal inşacı yaklaşıma göre devlet davranışlarını fikirler ve normlar etkilemektedir. Alexander Wendt'in ifadesiyle "kimlikler çıkarların belirleyicisidir". İran'ın, dış politikasında stratejik yaklaşımların yanında kimlikleri de kullandığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında İran'ın sosyal inşacı bir düşünce ile resmi mezhebi olan Caferi Şiiliğini, kültürünü ve dilini de yaymak istediği ortadadır. Bunun için İranlı yöneticilerin sık sık ulusal çıkarlara ve ülkenin güvenlik endişelerine atıf yapması, İran'ın dış politikada kullanabileceği çok yönlü bir strateji oluşturmasına imkân sağlamıştır. İran siyasi olarak etkisini artırıp yayıldığı alanlarda mezhepsel faaliyet alanlarını da genişletme stratejisi izlemektedir. Bu durumun tam tersi yönde de geliştiği bölgeler ve zamanlar olmakta, mezhepsel faaliyet alanlarını genişletirken bir yandan da siyasi etkinliğini artırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İran'ın sadece askeri ve siyasi bir güç olmadığı aynı zamanda dini bir güç olduğu görülmektedir.

İran dış politika yapım sürecinde İsrail ve Batı karşıtlığı, Fars siyasi kültürü, jeopolitik ve reel politik etkili olmakla birlikte ideoloji de etkilidir. Bu anlamda rejimin çerçevesini çizen ve karar alma süreçlerini belirleyen en önemli unsur Şiilik anlayışıdır. Bu doğrultuda İran, sadece diğer Şii topluluklarla değil Afrika, Avrupa, Latin Amerika ve Güney Asya gibi uzak coğrafyalarla da özel ilişkiler geliştirmek suretiyle Caferi Şiiliğini yaymayı ve etki alanını genişletmeyi hedeflemektedir. İran'ın sadece iç politik davranışlarını değil, dış politik davranışlarını da şekillendiren Şiilik salt bir dış politika aracı olmanın ötesindedir.

# KAYNAKÇA


*ABD Başkanı Trump İran nükleer anlaşmasından çekildiklerini açıkladı.* (2018, Haziran 8). Şubat 17, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44033357 adresinden alındı

ABDO, G. (2016). *The New Sectarianism: The Arab Uprisings and the Rebirth of the Shi'a-Sunni Divide.* Oxford: Oxford University Press.

ABRAHAMIAN, E. (2020). *Modern İran Tarihi.* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

ADIBELLİ, B. (2012). *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet ve Dış Politika.* İstanbul: Bilim + Gönül Yayınları.

ADIBELLİ, B. (2017). *Pax Persica: İran Jeopolitiği.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

AHMET, K. (2020, Mayıs 12). *Pakistan's remittances from Saudi Arabia remain high despite economy slowdown.* Şubat 17, 2022 tarihinde Arab News Pakistan: https://arab.news/rbkjp adresinden alındı

AKTAŞ, H. E. (2020). *İran Sosyal Yapı ve Sistem.* Ankara: Nobel Yayınevi.

AKYOL, E. (2018, Temmuz 31). Büveyhiler'in Bağdat Hâkimiyeti (334/945–447/1055). *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*(3), s. 119-130. dergipark.org.tr/en/pub/itad/issue/38704/371758 adresinden alındı

ALAVİ, S. A. (2019). *Iran and Palestine: Past, Present, Future.* London: Routledge. doi:https://doi.org/10.4324/9780429277078

ALGAR, H. (1969 ). *Religion and State in Iran 1785–1906.* Berkeley : University of California Press.

ALGAR, H. (2009). *Imam Khomeini: Life, Thought and Legacy.* Kuala Limpur: Islamic Book Trust.

ALIZADEH, N. (2021, Ağustos 30). Rol Kuramı Açısından İran'ın I. Krabağ Savaşı'ndaki Dış Siyaseti. *Ermeni Araştırmaları*(69), s. 103-140. https://dergipark.org.tr/en/pub/erma/issue/64971/972164 adresinden alındı

AL-KAISI, M. (2019). The Development of Politico-Religious Movements: A General Overview. I. NSIRI içinde, *Arabic Heritage in the Post-Abbasid Period* (s. 123-139). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

ALMOND, G., & APPLEBY, S. (2003). *Strong Religion: The Rise of Fundamentalisms around the World.* Chicago: The University of Chicago Press.

AMER, A. A. (2019, Haziran 14). *İran Batı Şeria'daki grupları silahlandırmakta kararlı.* Haziran 22, 2022 tarihinde https://www.al-monitor.com/tr/contents/articles/originals/2019/06/weapons-iran-palestinian-factions-west-bank-missiles-pa.html adresinden alındı

AMETBEK, D. (2021). *Dış Politika Arkasındaki Yumuşak Güç İran Vakıfları.* Ankara: Astana Yayınları.

AMIRI, R. E., SAMSU, K. B., & FEREIDOUNI , H. G. (2011, Ekim 5). The Hajj and Iran's Foreign Policy towards Saudi Arabia. *Journal of Asian and African Studies, 46*(6), s. 678-690. doi:10.1177/0021909611417546

ARASTEH, A. R. (1964). *Man and Society in Iran.* Leiden: E. J. Brill.

ARJOMAND, S. A. (1981, Temmuz 1). Shi'ite Islam and the Revolution in Iran. *Government and Opposition, 16*(3), 293-316. doi:10.1111/j.1477-7053.1981.tb00313.x

ASA, A. F. (2020). Misak'tan Yeni Belge'ye Hamas ve Değişim. *İNSAMER, Araştırma 115*, 1-9. https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-misak-tan-yeni-belge-ye-hamas-ve-degisim.pdf adresinden alındı

ATAM, T. (2018). *Şiiliğin Doğuşu.* İstanbul: Asr Yayıncılık.

*Ayatollah Sheikh Isa Qassim Leaves London for Iraq.* (2018, Aralık 26). Şubat 25, 2022 tarihinde Bahrain Mirror : http://bahrainmirror.com/en/news/51760.html adresinden alındı

AYHAN, V. (2013, Ocak 9). Bahreyn'de Arap Kışı: Şiilerin Demokrasi Mücadelesi / Arab Winter in Bahrain: Shia Struggle for Democracy. *Mülkiye Dergisi, 35*(272), s. 119-136. https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/4/47 adresinden alındı

*BAE Ulusal Güvenlik Danışmanı Tahran'da: 'İran'la kardeşçe ilişkiler geliştirmek önceliklerimizden biri'.* (2021, Aralık 6). Şubat 23, 2022 tarihinde BBC News Türkçe: https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59546555 adresinden alındı

BAHGAT, G. (1999, Aralık 17). Peace in Persian Gulf: The Shii's Dimension. *Peace & Change, 24*(1), s. 76-90. doi:10.1111/0149-0508.00110

*Bahrain revokes top Shia cleric Isa Qassim's citizenship.* (2016, Haziran 20). Şubat 24, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-36578000 adresinden alındı

BAŞKAN, B. (2013). Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler. *Akademik Orta Doğu Dergisi, 14*, s. 39-63. http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu14makale/birol_baskan.pdf adresinden alındı

BAYOYMY, Y., & GHOBARI, M. (2014, 15 Aralık). *Iranian support seen crucial for Yemen's Houthis.* Şubat 17, 2022 tarihinde Reuters: https://www.reuters.com/article/us-yemen-houthis-iran-insight-idUSKBN0JT17A20141215 adresinden alındı

BERKOLLI, L. (2021, Mart 6). *Iran's Cultural Activities in Albania (Western Balkan).* Şubat 2, 2022 tarihinde İRAM: https://iramcenter.org/en/irans-cultural-activities-in-albania-western-balkan/ adresinden alındı

BERKOLLI, L. (2021, Eylül 17). *Iran's Cultural Hegemony in Western Balkans.* Şubat 24, 2022 tarihinde İRAM: https://iramcenter.org/en/irans-cultural-hegemony-in-western-balkans/ adresinden alındı

BILL, J. A. (1982). Power and Religion in Revolutionary Iran. *Middle East Journal, 36*(1), 22-47. https://www.jstor.org/stable/4326354 adresinden alındı

BİNGÖL, V. (2013). *Ortadoğu Satrancında Yeni Oyun: Sünni-Şii Çatışması.* Ankara: Orion Kitabevi.

BLACK, I. (2019, Mart 19). *Why Israel is quietly cosying up to Gulf monarchies.* Şubat 2022, 17 tarihinde The Guardian: ttps://www.theguardian.com/news/2019/mar/19/why-israel-quietly-cosying-up-to-gulf-monarchies-saudi-arabia-uae adresinden alındı

BORDOS, G. N. (2013). Iran in the Balkans: A History and a Forecast. *World Affairs, 175*(5), s. 59-66. https://www.jstor.org/stable/43554740 adresinden alındı

BOROUJERDI, M., & RAHIMKHANI, K. (2018.). *Postrevolutionary Iran: A political handbook.* New York: Syracuse University Press.

BOTTACI, C., & CHALLAND, B. (2006). Rethinking Political Myth: The Clash of Civilizations as a Self-Fulfilling Prophecy. *European Journal of Social Theory, 9*(3), s. 315-336. doi:10.1177/1368431006065715

BOWEN, W. H. (2014). *The History of Saudi Arabia.* Westport: Greenwood Press.

BOZKURT, A. (2014, Mart). Hizbullah'ın Lübnan'da Kuruluşu ve Popülaritesinin Sebepleri. *Tarih Okulu Dergisi*(17), s. 599-627. doi:DOI: 10.14225/Joh387

BULUT, H. İ. (2004). Şii Fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı. *İslâmiyât Dergisi, 8*(1), s. 139-156. Nisan 13, 2021 tarihinde http://isamveri.org/pdfdrg/D01910/2005_1/2005_1_BULUTHI.pdf adresinden alındı

CABBAR, F. A. (2004). *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş.* (H. HALİS, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.

Central Intelligence Agency. (2009). The World Factbook, Afghanistan, People and Society. Ocak 16, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/afghanistan/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2011). The World Factbook, Albania, People and Society. Şubat 23, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/albania/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2011). The World Factbook, India, People and Society. Şubat 15, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/india/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2012). The World Factbook, Saudi Arabia, People and Society. Şubat 7, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/saudi-arabia/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2013). The World Factbook, Bosnia and Herzegovina, People and Society. Şubat 24, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bosnia-and-herzegovina/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2015). The World Factbook, Syria, People and Society. Şubat 14, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/syria/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2016). The World Factbook, Iran, People and Society. Şubat 6, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2018). The World Factbook, Nigeria, People and Society. Şubat 19, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/nigeria/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2020). The World Factbook, Azerbaijan, People and Society. Şubat 15, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2020). The World Factbook, Lebanon, People and Society. Şubat 13, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/lebanon/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2020). The World Factbook, Oman, People and Society. Şubat 2022, 13 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/oman/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2020). The World Factbook, Pakistan, People and Society. Şubat 17, 2022 tarihinde https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/pakistan/#people-and-society adresinden alındı

Central Intelligence Agency. (2021). The World Factbook, Ghana, People and Society. https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/ghana/#people-and-society adresinden alındı

CEZANİ, B. (2014.). *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906-1911).* (R. CABBARLI, & T. URMULU, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

CHEHABI, H. E., & MNEIMNEH, H. I. (2006). Five Centuries of Lebanese–Iranian Encounters. H. E. CHEHABI içinde, *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years* (s. 1-47). Oxford and London: The Centre for Lebanese Studies and I B Tauris & Co Ltd.

CHULOV, M. (2011, Mart 14). *Saudi Arabian troops enter Bahrain as regime asks for help to quell uprising.* Şubat 18, 2022 tarihinde The Guardian: https://www.theguardian.com/world/2011/mar/14/saudi-arabian-troops-enter-bahrain adresinden alındı

COLE, J. (2006, Ocak). A "Shiite Crescent"? The Regional Impact of the Iraq War. *Current History, 105*(687), s. 20-26. doi:10.1525/curh.2006.105.687.20

COTTAM, R. W. (1979). *Nationalism in Iran Updated Throught 1978.* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

ÇALIŞKAN, G., & EROL, M. S. (2020). Hindistan Şiiliği ve İran-Hindistan İlişkilerinde Şiilerin Yeri. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 4*(2), 148-193. https://dergipark.org.tr/tr/pub/bader/issue/59113/850707 adresinden alındı

ÇELİK, H., & BALCI, S. (2016). Alevî/Kızılbâş-Bektâşî Buyrukları'ndan Hareketle ve Genel Ahlâk İlkelerine Göre Talip, Rehber, Pîr ve Mürşîd İlişkileri. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(2), 123-140.

ÇOBAN ORAN, F. (2017). Uluslararası İlişkiler Çalışmalarında Din: Amaç, Kapsam, Teori. F. ÇOBAN ORAN (Dü.) içinde, *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm* (s. 11-20). Ankara: Sentez Yayıncılık.

DE BORCHRAVE, A. (2003, Ekim 21). *Pakistan, Saudi Arabia in secret nuke pact.* Şubat 17, 2022 tarihinde The Washington Times: https://www.washingtontimes.com/news/2003/oct/21/20031021-112804-8451r/ adresinden alındı

DEAN, L. (tarih yok). *The Middle East and North Africa 2004.* (L. DEAN, & J. MAHER, Dü)

DEHGHANPUSHEH, B. (2015, Aralık 10). *Iran recruits Pakistani Shi'ites for combat in Syria.* Şubat 17, 2022 tarihinde Reuters: https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-pakistan-iran-idUSKBN0TT22S20151210 adresinden alındı

DENİZ, Y. (2018, Ocak 31). Orta Doğu'da Vehhabi - Şii Mücadelesi. *TESAM Akademi Dergisi, 5*(1), s. 63-95. doi:10.30626/tesamakademi.392968

DOSTER, B. (2012, Ağustos). Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Orta Doğu Politikası. *Orta Doğu Analiz, 4*(44), s. 44-51.

Double Think Institute. (2019). *A Deep Dive Into Bonyads and How They Work.* Washington, D.C.: Double Think Institute. Haziran 22, 2022 tarihinde https://doublethink.institute/report/bonyad-findings/ adresinden alındı

DOUKHAN, D. (2016, Ocak 12). Winds of War in Nigeria and the 'Tropical Shi'ism Zone'. Ocak 11, 2022 tarihinde International Institute for Counter-Terrorism (ICT): https://www.ict.org.il/UserFiles/ICT-War-Nigeria-Doukhan-Jan16.pdf adresinden alındı

DOWNS, K. (2012). A Theoretical Analysis of the Suudi Iranian Rivalry in Bahrain. *Journal of Politics and International Studies, 8*(13), s. 203-237.

DUMBE, Y. (2013). *Islamic revivalism in contemporary Ghana.* Huddinge: Södertörns högskola.

DURGUN, S., & AYDIN, A. H. (2017). Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi: Türkiye ve İran Örneği [Bildiri]. F. SAVAŞAN, F. YARDIMCIOĞLU, M. E.

ALTUNDEMİR, & F. BEŞEL (Dü.), *ICPESS Bildiriler Kitabi.* içinde *Bildiriler Kitabı 1*, s. 1-25. Sarajevo / Bosnia Herzegovina: PESA.

DVORAKOVA, T. (2020, Mayıs 17). *How Iran Uses Cultural Centers To Expand Its Influence In Latin America.* Şubat 25, 2022 tarihinde Radio Farda: https://en.radiofarda.com/a/how-iran-uses-cultural-centers-to-expand-its-influence-in-latin-america/30617121.html adresinden alındı

EFEGİL, E. (2012, Aralık). İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar. *Orta Doğu Analiz, 4*(48), 53-68.

ELAD-ALTMAN, I. (2007, Ocak). The Sunni-Shia Conversion Controversy. *Current Trends in Islamist Ideology, 5*, s. 1-10.

ELIAS, F., & EROL, M. S. (2021, Mayıs). İslam Devrimi Sonrasında İran Dış Politikasının Ummu'l Kura Teorisi Bağlamında Analizi. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 5*(1), 361-385. https://dergipark.org.tr/en/pub/uksad/issue/62621/945964 adresinden alındı

EMEÇ, A. (2020, Mayıs 6). *İran'ın Ortadoğu'daki Stratejisi: Şii Hilali'ndeki Ülkeler.* Şubat 3, 2022 tarihinde Stratejik Ortak: https://www.stratejikortak.com/2020/05/iran-ortadogu-strateji-sii-hilali.html adresinden alındı

ERARSLAN, F., & ÖZDEMİR, F. N. (2021). Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı. *Türk Dünyası Araştırmaları, 129*(255), 315-334.

ERDEM, G. (2018, Haziran 13). Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a. *The Turkish Yearbook of International Relations, 49*(21), s. 21-55. doi:10.1501/Intrel_0000000316

ESPOSITE, J. (2005). *Islam: The Straight Path.* New York: Oxford Universty Press.

ES-SALİH, S. (1983). *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri.* (İ. SARMIŞ, Çev.) İstanbul: Bir Yayıncılık.

ETHIRAJAN, A. (2016, Mayıs 21). *India's Narendra Modi woos Iranian leaders.* Şubat 18, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/news/world-asia-india-36329915 adresinden alındı

FANID, N. A., & HÜSEYİNOĞLU, E. (2018, Mart 13). İran İslam Cumhuriyeti Hukukunda İdari Yargı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 8*(17), s. 58-69. doi:10.21076/vizyoner.297120

FARZAM, R. (2019). *İran-Taliban İlişkileri.* (U. BAŞAR, Dü.) Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). Ocak 5, 2022 tarihinde https://iramcenter.org/d_hbanaliz/iran-taliban-iliskileri.pdf adresinden alındı

FIĞLALI, E. R. (1996). *Gadîr-i Hum.* Mayıs 4, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/gadir-i-hum adresinden alındı

FIĞLALI, E. R. (2001). *İsnâaşeriyye.* Mayıs 6, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/isnaaseriyye adresinden alındı

FISK, R. (2017, Kasım 9). *Saad Hariri's resignation as Prime Minister of Lebanon is not all it seems.* Şubat 17, 2022 tarihinde Independent: https://www.independent.co.uk/voices/lebanon-prime-minister-saad-hariri-resignation-not-all-seems-quits-resigns-surprise-saudi-arabia-mohamed-bin-salman-a8045636.html adresinden alındı

FORMICHI, C. (2011, Eylül 25). *Lovers of the Ahl al-Bayt.* Şubat 21, 2022 tarihinde Inside Indenosia: https://www.insideindonesia.org/lovers-of-the-ahl-al-bayt adresinden alındı

FUKUYAMA, F., & WEIWEI, Z. (2011, Kasım 16). The China Model: A Dialogue between Francis Fukuyama and Zhang Weiwei. *New Perspectives Quarterly,* s. 46-67. doi:10.1111/j.1540-5842.2011.01287.x

GARRISON, C. (2019, Temmuz 18). *Argentina brands Hezbollah terrorist organization, freezes assets.* Şubat 24, 2022 tarihinde Reuters: https://www.reuters.com/article/us-argentina-hezbollah-idUSKCN1UD1XE adresinden alındı

GARTHWAITE, G. R. (2019). *İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze.* (F. AYTUNA, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitabevi.

GAUSE III, F. G. (2007, Mart 1). Saudi Arabia: Iraq, Iran, the Regional Power Balance, and the Sectarian Question. *Strategic Insights, 6*(2), s. 1-8.

GEYBULLAYEVA, A. (2007). Is Azerbaijan Becoming a Hub of Radical Islam. *European Stability Initiative,* s. 109-116.

GLEAVE, R. (2017). Şiilik. Y. M. CHOUERI (Dü.) içinde, *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften* (F. AYTUNA, Çev., s. 103-125). İstanbul: İnkılap Yayınları.

GÖKSOY, İ. H. (2003). *Malezya.* 02 21, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/malezya adresinden alındı

*Gulf states cooperate on defense, Iran and economic integration at summit.* (2021, Aralık 15). 02 17, 2022 tarihinde Al Monitor: https://www.al-monitor.com/originals/2021/12/gulf-states-cooperate-defense-iran-and-economic-integration-summit adresinden alındı

GÜLEÇ, C. (2018, Nisan 30). Dış Politika Analizinde Karar Verme Süreci ve Karar Verme Modeller. *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(1), s. 19-102. doi:10.31454/usb.419840

GÜNAL, A. (2004, Mayıs 1). Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye. *Ege Academic Review,* s. 156-164. https://dergipark.org.tr/en/pub/eab/issue/39835/472314 adresinden alındı

GÜNDOĞAN, E. (2011). Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme. *Ortadoğu Analiz, 3*(29), 93-99.

Gündoğan, E. (2016). *İran ve Ortadoğu.* Ankara: Adres Yayınları.

GÜNEŞ, E. (2019). Şii Jeopolitiğinde Türkiye ile İran'ın Güç Mücadelesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 74*(1), 57-88.

GÜRSES, E. (2013). Mackinder ve Mackinderci Jeopolitik. H. J. MACKINDER, & K. YILMAZ (Dü.) içinde, *Tarihin Coğrafi Kalbi* (K. YILMAZ, Çev., s. 7-26). İstabul: Doğu Kütüphanesi.

HAFEZİNİYA, M. (2017). *İran Jeopoliliği ve Siyasi Coğrafyası.* Ankara: İraniyat Yayınları.

HAIRI, A. H. (1977). *Shi'ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics.* Leiden: EJ Brill.

HAKYEMEZ, C. (2014). *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı.* İstanbul: Kitap Yayınevi.

Halm, H. (2020). *Şiîler.* (M. Mertek, Çev.) İstanbul: Runik Kitap.

HAMANEİ, A. S. (2018). *İran Gerçeği: Konuşmalarından Derlemeler.* (İ. Bendiderya, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

HAMMOND, A. (2012, Mayıs 17). *Analysis: Saudi Gulf union plan stumbles as wary leaders seek detail.* Şubat 17, 2022 tarihinde Reuters: https://www.reuters.com/article/us-gulf-union-idUSBRE84G0WN20120517 adresinden alındı

HARRIS, W. (2015, Ocak 1). Syria's Firestorm: Where from? Where to. *Middle Eastern Studies, 6*(2), s. 8-26. https://dergipark.org.tr/en/pub/ortetut/issue/50672/659893 adresinden alındı

HASHEM, A. (2016, Ocak 19). *Will Iran, Saudi Arabia patch things up?* Aralık 16, 2021 tarihinde Al-Monitor: https://www.al-monitor.com/originals/2016/01/iran-saudi-arabia-proxy-war-diplomatic-relations-cut.html adresinden alındı

HAYNES, J. (2009, Mart 9). Conflict, Conflict Resolution and Peace-Building: The Role of Religion in Mozambique, Nigeria and Cambodia. *Commonwealth & Comparative Politics, 47*(1), s. 52-75. doi:10.1080/14662040802659033

*Hezbollah's media empire.* (2019, Eylül 3). Şubat 14, 2022 tarihinde The Meir Amit Intelligence and Terrorism Information Center: https://www.terrorism-info.org.il/en/hezbollahs-media-empire/ adresinden alındı

*Hindistan Ulema Meclis Genel Sekreteri: İran terörizm ile mücadele eden tek ülkedir.* (2018, Mart 16). Şubat 19, 2022 tarihinde İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA): https://tr.irna.ir/news/3582745/Hindistan-Ulema-Meclis-Genel-Sekreteri-%C4%B0ran-ter%C3%B6rizm-ile-m%C3%BCcadele adresinden alındı

HINNEBUSCH, R. (2003). *The International Politics of the Middle East.* Manchester and New York: Manchester University Press.

HIRST, D. (2016). *Küçük Devletlerden Sakının: Lübnan Ortadoğu'nun Savaş Alanı.* (T. DEMİRTAŞ, Ö. B. ÖZDEMİR, & A. S. ÖZDEMİRCİ, Çev.) İstanbul: İyidüşün Yayınları.

HUDSON, M. C. (1997, Ocak 1). Trying again: Power-sharing in post-civil war Lebanon. *International Negotiation, 2*(1), s. 103-122. doi:10.1163/15718069720847889

Human Rights Watch. (2005). *Blood-stained hands: Past atrocities in Kabul and Afghanistan's legacy of impunity.* Şubat 17, 2022 tarihinde Human Rights Watch Raporu 2005: https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/afghanistan0605.pdf adresinden alındı

Human Rights Watch. (tarih yok). *Afghanistan: The Massacre In Mazar-i Sharif".* Haziran 22, 2022 tarihinde https://www.hrw.org/legacy/reports98/afghan/Afrepor0.htm adresinden alındı

HUMEYNİ, İ. (1991). *İslam'da Devlet.* İstanbul: Objektif Yayınları.

HUMEYNİ, İ. (1991). *Konuşmalar.* İstanbul: Objektif Yayınları.

HUMEYNİ, İ. (1992). *Mustaz'af Müstekbir*. (S. İSLAM, Çev.) İstanbul: Objektif Yayınları.

HUNTER, S. (1990). *Iran and the World: Continuity in a Revolutionary Decade.* Bloomington: Indiana : Indiana University Press.

HUNTINGTON, S. P. (1993, Yaz). The Clash of Civilizations. *Foreign Affairs, 72*(3), 22-49. doi:https://doi.org/10.2307/20045621

HUSSEIN, A. A. (2012). *So History doesn't Forget: Alliances Behavior in Foreign Policy of the Kingdom of Saudi Arabia (1979–1990).* Indiana: AuthorHouse.

*Ibrahim El-Zakzaky: Court free leader of Islamic Movement and im wife Zeenat.* (2021, Temmuz 29). Şubat 21, 2022 tarihinde BBC News: https://ips-dc.org/the_wahhabi_war_on_indonesias_shiites adresinden alındı

İBRAHİM, B. E. (2022, Nisan 5). *Arap Baharı'nda İran ve Türkiye.* Haziran 22, 2022 tarihinde Al Jazeera Türk: http://www.aljazeera.com.tr/gorus/arap-baharinda-iran-ve-turkiye adresinden alındı

İLHAN, A. (1996). *Gaybet.* Mayıs 13, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/gaybet--sia adresinden alındı

INDIRA, R., & VLTCHEK, A. (2012, Aralık 5). *The Wahhabi War on Indonesia's Shiites.* Şubat 21, 2022 tarihinde Institute for Policy Studies: https://ips-dc.org/the_wahhabi_war_on_indonesias_shiites adresinden alındı

Infoplease. (tarih yok). *World Religions.* Şubat 23, 2022 tarihinde https://www.infoplease.com/world/social-statistics/world-religions adresinden alındı

Iran and Syria: An Enduring Axis. (2017, Yaz). *Middle East Policy, 24*(2), s. 148-159. doi:10.1111/mepo.12275

*İran İslam Cumhuriyeti Anayasası.* (1980). (H. HATEMİ, Çev.) İstanbul: Çağrı Yayınları.

*İran İslam Cumhuriyeti Anayasası.* (2019). (H. ÇEÇEN, Çev.) İstanbul: Legal Yayınevi.

*Iran Officials Weigh in on US Protests.* (2020, Haziran 1). Şubat 3, 2022 tarihinde Al-Monitor: https://www.al-monitor.com/originals/2020/06/iran-officials-comment-protests-us-blm-trump-zarif-mousavi.html adresinden alındı

*Iran President's India visit: Rouhani calls for unity among Muslims.* (2018, Şubat 16). Şubat 19, 2022 tarihinde Hindustan Times: https://www.hindustantimes.com/india-news/iran-president-s-india-visit-rouhani-calls-for-unity-among-muslims/story-POhOt6vVlTULvsXAe9fcAO.html adresinden alındı

*Iran Renews Call for Free Referendum in Palestine.* (2012, Mart 14). Haziran 22, 2022 tarihinde Fars News Agency: http://english.farsnews.com/newstext.php?nn=9003174296 adresinden alındı

*Iran to Continue Supporting Lebanon's Nation, Army, Resistance: FM.* (2021, Ekim 8). Şubat 13, 2022 tarihinde Tasnim News Agency: https://www.tasnimnews.com/en/news/2021/10/07/2585320/iran-to-continue-supporting-lebanon-s-nation-army-resistance-fm adresinden alındı

*Iraq's Muqtada al-Sadr makes rare Saudi visit.* (2017, Temmuz 31). Şubat 18, 2022 tarihinde Aljazeera: https://www.aljazeera.com/news/2017/7/31/iraqs-muqtada-al-sadr-makes-rare-saudi-visit adresinden alındı

İslam İnkılabı Rehberi Bürosu Resmi Sitesi. (2017, Ağustos 14). *İnkılâp Rehberi tarafından; Düzenin Yararını Teşhis Konseyinin başkan ve üyeleri atandı.* Şubat 19, 2022 tarihinde İslam İnkılabı Rehberi Bürosu Resmî Sitesi: https://www.leader.ir/tr/content/19056/Düzenin-Yararını-Teşhis-Konseyi'nin-başkan,-sekreter-ve-üyeleri-atandı adresinden alındı

JENKINS, W. B. (2016). Bonyads as Agents and Vehicles of the Islamic Republic's Soft Power. S. AKBARZADEH, & D. CONDUIT içinde, *Iran in the World* (s. 155-175). New York: Palgrave Macmillan. doi:https://doi.org/10.1007/978-1-137-58577-6_9

JUERGENSMEYER, M. (1993). *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State.* Berkeley: University of California Press.

Juergensmeyer, M. (2008). *Global Rebellion: Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militia to al-Qaeda.* Berkeley : University of California Press.

KALLEK, C. (1997). *Hasan eş-Şîrâzî.* Haziran 25, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi. adresinden alındı

KAMADAN, Y. S. (2021, Aralık 17). *İran'ın Suriye'deki Yumuşak Varlığı.* Şubat 5, 2022 tarihinde GZT Mecra: https://www.gzt.com/mecra/iranin-suriyedeki-yumusak-varligi-3600014 adresinden alındı

KARAKAYA-STUMP, A. (2020). *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

KARAKETİR, E. (2016, Aralık 1). Pers Kralı Büyük Kyros'un (MÖ 559-530) Antik İran Dinleriyle İlişkisi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 3*(9), s. 36-48. https://dergipark.org.tr/en/pub/atdd/issue/28220/299633 adresinden alındı

KARAMAN, H. (2003). Şî'a'da İmamlık ve Velâyet-i Fakih Anlayışı. *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri, 3*. İstanbul: İz Yayıncılık. Kasım 16, 2021 tarihinde hayrettinkaraman: http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0652.htm adresinden alındı

KARAMI, A. (2015, Eylül 24). *Khamenei condemns Saudi Arabia for hajj stampede.* Şubat 17, 2022 tarihinde Al Monitor: https://www.al-monitor.com/originals/2015/09/hajj-stampede-iranians-killed.html adresinden alındı

*Katar Krizi Nedir? Nasıl Ortaya Çıktı?* (2017, Haziran 22). 26 Şubat, 2022 tarihinde CNN Türk: https://www.cnnturk.com/dunya/katar-krizi-nedir-nasil-ortaya-cikti adresinden alındı

*Katar, Körfez ülkelerini İran'la diyaloğa davet etti.* (2021, Ocak 19). Şubat 26, 2022 tarihinde Independent Türkçe: https://www.indyturk.com/node/302596/dünya/katar-körfez-ülkelerini-iranla-diyaloğa-davet-etti adresinden alındı

Keddie, N. R. (1966). The Origins of the Religious-Radical Alliance in Iran. *Past & Present*(34), 70-80. https://www.jstor.org/stable/650055 adresinden alındı

KEDDIE, N. R. (1969). The Roots of the Ulama's Power in Modern Iran. *Studia Islamica*(29), 31-53. doi:10.2307/1595086

KHALAJI, M. (2011, Haziran 27). *Iran's Policy Confusion about Bahrain.* Şubat 16, 2022 tarihinde The Washington Institute for Near East Policy:

https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/irans-policy-confusion-about-bahrain adresinden alındı

Khamenei. (2014, Şubat 8). *https://www.reuters.com/article/us-iran-usa-leader-idUSBREA170CT20140208.* Reuters: https://www.reuters.com/article/us-iran-usa-leader-idUSBREA170CT20140208 adresinden alındı

KHAN, I. (2020, Haziran 4). *Analysis: How Saudi Arabia and Iran became rivals.* Haziran 22, 2022 tarihinde Al Jazeera: https://www.aljazeera.com/features/2020/6/4/analysis-how-saudi-arabia-and-iran-became-rivals adresinden alındı

KHOMEINI, I. (1981). *Islam and Revolution: Writings and Devlarations of Imam Khomeini.* (H. Algar, Çev.) London: Mizan Press.

KIDDIE, N. R., & MATTHEE, R. P. (2002). *Iran and Surrounding World.* Seattle: University of Washington Press.

KILIÇ, M., GÖK, M., & KESKİN, G. F. (2018, Mayıs 4). Kuruluşundan Günümüze Irak'ın Şii Milis Gücü Haşdi Şabi. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi, 2*(1), s. 46-63. https://dergipark.org.tr/en/pub/ihssr/issue/33650/420915 adresinden alındı

KOÇ, E. (2020). *Ortadoğu Siyasetinde İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Devlet, Kimlik, Mezhep ve Rol.* Bursa: Dora Yayınevi.

KOÇ, E. (2020). *Ortadoğu Siyasetinde İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Devlet, Kimlik, Mezhep ve Rol.* Bursa: Dora Yayınları.

KONUKÇU, E. (2002). *Kutbşâhîler.* 17 Şubat, 2022 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/kutubsahiler adresinden alındı

KÖKSAL, A. C., & DÖNMEZ, İ. K. (2012). *Usûl-i Fıkıh.* Şubat 15, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/usul-i-fikih adresinden alındı

KRAMER, M. (1996). Khomeini's Messengers in Mecca. M. KRAMER içinde, *Arab Awakening and Islamic Revival* (s. 161-187). New Brunswick: Transaction. https://martinkramer.org/reader/archives/khomeinis-messengers-in-mecca/ adresinden alındı

KUDOĞLU, A. (2018, Aralık 29). İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953. *İran Çalışmaları Dergisi, 2*(2), s. 37-62. doi:10.33201/iranian.501095

KURŞUN, M. (2020, Ekim 18). *Tebriz'de Ermenistan ile İran arasındaki sınır kapısının kapatılması talebiyle eylem yapıldı.* Şubat 17, 2022 tarihinde Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tebrizde-ermenistan-ile-iran-arasindaki-sinir-kapisinin-kapatilmasi-talebiyle-eylem-yapildi/2010887 adresinden alındı

KURT, M. (2018, Haziran 30). Safevi Dönemi Şiî Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine. *İran Çalışmaları Dergisi, 2*(1), s. 61-90. doi:10.33201/iranian.434013

*Kuwait says relations with Iran are 'excellent'.* (2014, Şubat 12). Şubat 24, 2022 tarihinde The National: https://www.thenationalnews.com/world/gcc/kuwait-says-relations-with-iran-are-excellent-1.596101 adresinden alındı

LANDRY, C. (2015, Nisan 30). *Iran arming Yemen's Huthi rebels since 2009: UN report.* Şubat 17, 2022 tarihinde Yahoo News: news.yahoo.com/iran-arming-yemens-huthi-rebels-since-2009-un-202936346.html adresinden alındı

LEICHTMAN, M. A. (2015). *Shi'i Cosmopolitanisms in Africa: Lebanese migration and religious conversion in Senegal.* Bloomington: Indiana University Press.

LIM, K. (2015, May 15). National Security Decision-Making in Iran. *Comparative Strategy, 34*(2), 149-168. doi:10.1080/01495933.2015.1017347

MAMMADOV, H. (2017). ABD'nin Suudi Arabistan-İran İşbirliğine Dayalı Körfez'de Güvenlik Politikası: "Çifte Sütun" Politikası. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 4*(2), 169-196. doi:10.26513/tocd.309830

MARSCHALL, C. (2003). *Iran's Persian Gulf Policy: From Khomeini to Khatami.* New York: Routledge.

*Mass graves for '300 Shia Nigerians' in Zaria.* (2015, Aralık 23). Şubat 20, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/news/world-africa-35168211 adresinden alındı

METKİN, K. (2016). İran Devrimi ve ABD Dış Politikasına Etkileri: Humeyni Dönemi. *Yeni Türkiye Dergisi, Orta Doğu Özel Sayısı, 4*(85), 93-107.

MIR, H. (2015, Nisan 6). *Afghanistan stuck between Iran and Saudi Arabia.* Şubat 17, 2022 tarihinde Aljazeera: https://www.aljazeera.com/opinions/2015/4/6/afghanistan-stuck-between-iran-and-saudi-arabia adresinden alındı

MOTIKA, R. (2001). Foreign Missionaries, Homemade Dissidents and Popular Islam: the Search for New religious Structures in Azerbaijan. R. BRUNNER, & W. ENDE (Dü) içinde, *The Twelver Shia in Modern Times: Religious Culture & Political History* (s. 284-300). Leiden, Köln, Boston: Brill Academic Pub.

MUTLU, İ. (2000). *Tarihte ve Günümüzde Caferilik.* İstanbul: Mutlu Yayıncılık.

NAKASH, Y. (2007). *Reaching for PowerThe Shi'a in the Modern Arab World.* New Jersey: Princeton University Press.

NECİYEV, E., & GASIMLI, T. (2020, Ağustos 24). Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018). *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(4), s. 1267-1273. doi:10.18506/anemon.712411

NYE, J., & KEOHANE, R. O. (1971, Yaz). Transnational Relations and World Politics: An Introduction. *International Organization, 25*(3), s. 329 - 349. doi:10.1017/S0020818300026187

OCAK, A. Y. (1992). *Bektaşîlik.* Şubat 23, 2022 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/bektasilik adresinden alındı

OKTAV, Ö. Z. (2011). *Basra Körfezi'nin Değişen Dinamikleri: İran-ABD-Suudi Arabistan İlişkileri.* İstanbul: Beta Yayınları.

ONAT, H. (1989). Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine. *İslami Araştırmalar Dergisi, 3*(3), s. 122-138. http://isamveri.org/pdfdrg/D00064/1989_3/1989_3_ONATH.pdf adresinden alındı

ONAT, H. (1992). Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde). *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 32*, s. 89-110.

ÖĞÜT, Ö. (2019). *Makbul Alevilik - Bir Asimilasyon Modeli.* İstanbul: Nika Yayınevi.

ÖZARSLAN, S. (2016, Haziran 29). Ehl-i Sünnet'e Göre Hz. Ali. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9*(9), s. 77-90. https://dergipark.org.tr/en/pub/bozifder/issue/26765/285269 adresinden alındı

PAHM, P. J. (2010, Şubat 18). *Shi'a in Senegal: Iran's Growing Reach into Africa.* Şubat 18, 2022 tarihinde FDD (Foundation for Defense of Democracies): https://www.fdd.org/analysis/2010/02/18/shia-in-senegal-irans-growing-reach-into-africa adresinden alındı

PARCHAMI, A. (2022). An Iranian Worldview: The Strategic Culture of the IslamicRepublic. *Journal of Advanced Military Studies Strategic Culture*, 9-23. doi:https://doi.org/10.21140/mcuj.2022SIstratcul001

PEKAR, Ç. (2017, Haziran 1). Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması Çerçevesinde Nükleer Teknolojinin "İki Yüzlü" Yapısı. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 15*(29), s. 319-337. https://dergipark.org.tr/en/pub/comuybd/issue/43627/534327 adresinden alındı

PERRY, J. (2001). The Historical Role of Turkish in Relation to Persian of Iran. *Iran & the Caucasus, 5*, 193-200. https://www.jstor.org/stable/4030859 adresinden alındı

PERRY, T., FRANCIS, E., & IRISH, J. (2017, Kasım 10). *Hezbollah says Saudi declares Lebanon war with Hariri detention.* Şubat 17, 2022 tarihinde Reuters: https://www.reuters.com/article/us-lebanon-politics-idUSKBN1DA1J2 adresinden alındı

PEW Demographic Study. (2009, Kasım 7). *Mapping the Global Muslim Population.* Şubat 15, 2022 tarihinde Pewforum: https://www.pewforum.org/2009/10/07/mapping-the-global-muslim-population/ adresinden alındı

Pew Research Center. (2010). *Pew Research Center's Religion & Public Life Project: Bahrain.* Nisan 8, 2022 tarihinde Pew-Templeton Global Religious Futures Project: http://www.globalreligiousfutures.org/countries/bahrain/religious_demography#/?affiliations_religion_id=0&affiliations_year=2010 adresinden alındı

PFIFFNER, J. P. (2010, Mart 10). US blunders in Iraq: De-Baathification and disbanding the army. *Intelligence and National Security, 25*(1), s. 76-85. doi:10.1080/02684521003588120

PREMPEH, C. (2015, Mart 14). *Secularism, Islam And Ghana: The Views Of A Student Of Religions.* Şubat 17, 2022 tarihinde Modern Ghana: ttps://www.modernghana.com/news/604631/secularism-islam-and-ghana-the-views-of-a-studen.html adresinden alındı

*Protesters storm Saudi embassy in Tehran after execution of top Shiite cleric.* (2016, Ocak 2). Şubat 17, 2022 tarihinde France 24:

https://www.france24.com/en/20160102-iranian-protesters-storm-saudi-embassy-tehran-nimr-execution adresinden alındı

QIBLAWI, T., & ALKHSHALI, H. (2017, Kasım 15). *Lebanese PM held 'captive' in Saudi, president says.* Şubat 14, 2022 tarihinde CNN: https://edition.cnn.com/2017/11/15/middleeast/lebanon-saudi-arabia-hariri-aoun/index.html adresinden alındı

RAMAZANİ, R. K. (1980). Constitution of the Islamic Republic of Iran. *Middle East Journal, 34*(2), 181-204. https://www.jstor.org/stable/4326018 adresinden alındı

RAMAZANI, R. K. (1980, Yaz). Iran's Revolution: Patterns, Problems and Prospects. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), 56*(3), s. 443-457. doi:10.2307/2617391

RAMAZANİ, R. K. (1983). Khumayni's Islam in Iran's Foreign Policy. A. DAWISHA (Dü.) içinde, *Islam and Foreign Policy* (s. 9-32). Cambridge: Cambridge Universty Press.

RAMAZANİ, R. K. (1986). *Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East.* Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

RAMAZANİ, R. K. (2013). *Independence without Freedom: Iran's Foreign Policy.* Charlottesville and London: Universy of Virginia Press.

RIEDEL, B. (2011). Brezhnev in the Hejaz. *The National Interest*(115), s. 27–32. http://www.jstor.org/stable/42896401 adresinden alındı

RIGIDERAKSHAN, M. (2020, Mart 9). İran'ın Dış Politika Kimliğini Oluşturan Faktörler. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 5*(1), s. 390-410. doi:10.24186/vakanuvis.676809

ROSE, E. (2016, 9 Kasım). *Concerns Grow over Bosnian Shia-Sunni Divide.* Şubat 24, 2022 tarihinde Balkan Insight: https://balkaninsight.com/2016/11/09/concerns-grow-of-sunni-shia-divide-in-bosnia-11-02-2016/ adresinden alındı

SACHEDINA, A. A. (1980). *Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism.* Albany : State University of New York Press, .

*Sadr backs Qatari initiative for Saudi-Iran dialogue.* (2021, Ocak 28). Şubat 18, 2022 tarihinde The Arab Weekly: https://thearabweekly.com/sadr-backs-qatari-initiative-saudi-iran-dialogue adresinden alındı

SAEIDI, A. A. (2004). The Accountability of Para-Governmental Organizations (Bonyads): The Case of Iranian Foundations. *Iranian Studies, 37*(3), 479–498.

SALVIN, E. (2014, Mart 5). *Iran emphasizes nuclear reconciliation, criticizes US military posture in Persian Gulf.* Stars and Stripes: https://www.stripes.com/news/iran-emphasizes-nuclear-reconciliation-criticizes-us-military-posture-in-persian-gulf-1.271204 adresinden alındı

SANDIKLI, A., & SALİHİ, E. (2011). *İran, Şii Hilali ve Arap Baharı, Rapor no.35.* İstanbul: BİLGESAM Yayınları.

SARIKAYA, Y. (2008). *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

SARIKAYA, Y. (2012). *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür, Rapor no. 2.* Ankara: TASAV Yayınları.

SARIKAYA, Y. (2021). İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7*(1), 84-103. doi:https://doi.org/10.46849/guiibd.872423

SAWAHEL, W. (2018, Eylül 28). *Iran's 'branch campuses' reach Sub-Saharan Africa.* Ocak 16, 2022 tarihinde Universty Word News: https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20180925134208657 adresinden alındı

*Senegal severs ties with Iran.* (2011, Şubat 23). Şubat 18, 2022 tarihinde Aljazeera: https://www.aljazeera.com/news/2011/2/23/senegal-severs-ties-with-iran adresinden alındı

SHAMSEDDINE, R. (2017, Kasım 11). *Bahrain calls pipeline blast 'terrorism' linked to Iran.* Şubat 18, 2022 tarihinde Reuters: https://www.reuters.com/article/us-bahrain-pipeline-idUSKBN1DB0NW adresinden alındı

SHANAHAN, R. (2014, Temmuz 25). *Malaysia and its Shi'a 'Problem'.* Şubat 22, 2022 tarihinde Middle East Institute: https://www.mei.edu/publications/malaysia-and-its-shia-problem adresinden alındı

*Shiism not a new phenomenon in Senegal": Interview with Sheikh Sherif Mballo.* (2019, Ağustos 18). Şubat 19, 2022 tarihinde Shafaqna Shia News Association: https://en.shafaqna.com/105967/shiism-not-a-new-phenomenon-in-senegal-interview-with-sheikh-sherif-mballo-part-1/ adresinden alındı

SIEPLE, R. (Dü.). (2004). *Religion and Security: The New Nexus in International Relations.* Washington: Rowman & Littlefield Publishers.

SINDAWI, K. (2009, Ocak). The Shiite Turn in Syria. *Current Trends in Islamist Ideology, 8,* s. 82-107.

SİNKAYA, B. (2011, Eylül). İran-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı. *Ortadoğu Analiz, 3*(33), s. 38-48. https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/4bayram.pdf adresinden alındı

SLAVIN, B. (2011, Temmuz 21). *Bitter Divides Persist Below Bahrain's Relatively Calm Surface.* Şubat 23, 2022 tarihinde Atlantic Council: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/bitter-divides-persist-below-bahrains-relatively-calm-surface/ adresinden alındı

SLY, L. (2016, Ocak 4). *Mideast tensions soar as Saudi Arabia rallies countries to cut ties with Iran.* Şubat 17, 2022 tarihinde The Washington Post: https://www.washingtonpost.com/world/bahrain-cuts-ties-with-tehran-as-crisis-widens-in-saudi-iran-split/2016/01/04/145c8824-b271-11e5-8abc-d09392edc612_story.html adresinden alındı

SMYTH, P. (2013). From Karbala to Sayyida Zaynab: Iraqi Fighters in Syria's Shi`a Militias. *CTC Sentinel, Syria Special Issue, 6*(8), 28-32. https://ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2013/08/CTCSentinel-Vol6Iss84.pdf adresinden alındı

SOFJAN, D. (2016). Minoritization & Criminalization of Shia Islam in Indonesia. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, 39*(2), s. 29–44. https://www.jstor.org/stable/10.33428/jsoutasiamiddeas.39.2.0029 adresinden alındı

SOWEL, K. H. (2015, Nisan 23). *The Rise of Iraq's Militia State.* Şubat 9, 2022 tarihinde Carnegie Endowment for International Peace-Sada: https://carnegieendowment.org/sada/59888 adresinden alındı

SURABAYA, Y. G. (2020, Mayıs 20). *Indonesia: Shia Uprooted by Violence on Madura Island Long to Go Home.* Şubat 2, 2022 tarihinde Benar News: https://www.benarnews.org/english/news/indonesian/shia-home-05202020164016.html adresinden alındı

*Suriye'deki ithal Şii savaşçılar.* (2015, Temmuz 22). Şubat 13, 2022 tarihinde Aljazeera Turk: http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyedeki-ithal-sii-savascilar adresinden alındı

ŞAHİN, M. (2006). Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller. *Akademik Orta Doğu, 1*(1), 39-55.

ŞAHİN, M. (2008). İran Dış Politikasının Dini Retoriği. *Akademik Orta Doğu, 2*(2), 9-20.

ŞAHİN, T. Y. (2011). *Uluslararası Politikada Orta Doğu.* Ankara: Barış Kitabevi.

TABATABAİ, M. H. (1999). *Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia.* (K. AKARAS, & A. KUMMİ, Çev.) İstanbul: Kevser Yayınları.

TAMER, C. (2017). *İran'ın Kara Hâkimiyeti Teorisi Bağlamında Yemen Politikası.* Ankara: ANKASAM.

TANGAZA, H. S. (2019, Ağustos 5). *Islamic Movement in Nigeria: The Iranian-inspired Shia group.* Şubat 19, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/news/world-africa-49175639 adresinden alındı

TERRILL, A. W. (2015, Bahar). Iran's Strategy for Saving Asad. *The Middle East Journal, 69*(2), s. 222-236. doi:10.3751/69.2.13

*the Islamic Culture and Relations Organization*. (About Us). Şubat 6, 2022 tarihinde http://en.icro.ir/About-Us-National adresinden alındı

*the Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future.* (2006). New York City: W. W. Norton & Company.

TOPRAK, E. G. (2022, Mart 14). *Son Gelişmeler Işığında Nükleer Müzakereler.* Mart 8, 2022 tarihinde İRAM: https://iramcenter.org/son-gelismeler-isiginda-nukleer-muzakereler/ adresinden alındı

TRABOULSI, F. (2007). *A History of Modern Lebanon.* London: Pluto Press.

TÜYSÜZOĞLU, G. (2017). İran'ın Artan Bölgesel Etkinliği ve Yaşanan Krizler Özelindeki Uygulamaları. *ANKASAM, 17*(3). https://www.ankasam.org/iranin-artan-bolgesel-etkinligi-ve-yasanan-krizler-ozelindeki-uygulamalari/ adresinden alındı

ULUTAŞ, U., BÖLME, S. M., DEMİR, G. N., TORLAK, F., & ZİYA, S. (2012). *İsrail Siyasetini Anlama Kılavuzu.* Ankara: SETA. http://file.setav.org/Files/Pdf/20130125150650_israil-siyasetini-anlama-kilavuzu_son.pdf adresinden alındı

URBAN, M. (2013, Kasım 6). *Saudi nuclear weapons 'on order' from Pakistan.* Şubat 17, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-24823846 adresinden alındı

UYAR, M. (2000, Haziran 1). Velayet-i Fakih'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi. *Dini Araştırmalar Dergisi, 2*(6), s. 77-98. https://dergipark.org.tr/en/pub/da/issue/4443/61221 adresinden alındı

UYAR, M. (2004). Irak ve İran Şiîliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*(151), 227-238. http://isamveri.org/pdfdrg/D00130/2004_151/2004_151_UYARM.pdf adresinden alındı

UYAR, M. (2020). *Başlangıcından Günümüze Şii Politik Düşüncesi.* İstanbul: İyidüşün Yayınları.

UYGUR, H. (2016, Ağustos 3). *Kasım Süleymani'nin Bahreyn Tehdidi Ne Anlama Geliyor?",*. Şubat 24, 2022 tarihinde İRAM: https://iramcenter.org/kasim-suleymani-nin-bahreyn-tehdidi-ne-anlama-geliyor/ adresinden alındı

UYGUR, H. (2016, Ekim 27). *Suudi-İran Çekişmesi Nereye Gidiyor?* Şubat 14, 2022 tarihinde İRAM: https://iramcenter.org/suudi-iran-cekismesi-nereye-gidiyor/ adresinden alındı

UYSAL, A. (2020, Ağustos 8). *İran-Umman İlişkileri Neden Farklı?* Şubat 13, 2022 tarihinde İram: https://www.iramcenter.org/iran-ummaniliskileri-neden-farkli/ adresinden alındı

ÜSTÜN, İ. S. (1993). İmamîye Şîâsında Otorite Problemi Âyetullah Humeynî'nin Velâyet-i Fakîh Kavramı, [Bildiri]. *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu* (s. 375-400). İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı.

VON MALTZAHN , N. (2013). *The Syria-Iran Axis: Cultural Diplomacy and International Relations in the Middle East.* London and New York: I.B. Tauris.

WALTZ, K. (2018). *Man, The State, and War.* New York City: Columbia Universty Press.

WASTNIDGE, E. (2014, Aralık 24). The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War. *Politics, 35*(3-4), s. 364-377. doi:10.1111/1467-9256.12084

WASTNIDGE, E. (2020). Iran's Own 'War on Terror': Iranian Foreign Policy towards Syria and Iraq duringthe Rouhani Era. L. ZACCARA (Dü.) içinde, *Foreign*

*Policy of Iran under President Hassan Rouhani's First Term 2013–2017* (s. 107-129). Singapore: Palgrave MacMillan.

*What do Russia and Iran think about Saudi Arabia's coalition initiative?* (2015, Aralık 15). Şubat 17, 2022 tarihinde Euronews: https://www.euronews.com/2015/12/15/what-do-russia-and-iran-think-about-saudi-arabia-s-coalition-initiative adresinden alındı

WILLIAMS, J. H. (1979). *The ascendance of Iran: a study of the emergence of an assertive Iranian foreign policy and its impact on Iranian-Soviet Relations, (Yüksek Lisans Tezi).* California: Naval Postgraduate School Monterey Ca.

WILSON, P. W., & GRAHAM, D. F. (1994). *Saudi Arabia: The Coming Storm.* New York: Routledge.

WINTOUR, P. (2018, Mart 15). *Saudi crown prince warns it will build nuclear bomb if Tehran does the same.* Şubat 17, 2022 tarihinde The Guardian: https://www.theguardian.com/world/2018/mar/15/saudi-arabia-iran-nuclear-bomb-threat-mohammed-bin-salman adresinden alındı

*World: Middle East Saudi King urges rapprochement with Iran.* (1999, Temmuz 6). Şubat 15, 2022 tarihinde BBC News: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/387078.stm adresinden alındı

YAZICI, T. (1993). *Cüneyd-i Safevî.* Haziran 21, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-safevi adresinden alındı

YEGİN, A. (2017). *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları.* İstanbul: SETA Yayınları.

YEŞİLTAŞ, M., & DURAN, B. (2018). *Ortadoğu'da Devlet Dışı Silahlı Örgütler.* İstanbul: SETA Yayınları.

YILDIZ, E. A. (2018). *Evanjelizm: Evanjelistlerin Dünya Siyasetine Etkisi.* İstanbul: Urzeni Yayınevi.

YILMAZ, K. (2021, Ekim 15). İran ve Taliban. *İNSAMER Analiz*, 1-12. https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/kubra-yilmaz-iran-ve-taliban.pdf adresinden alındı

ZEIDAN, D. (1999). The Alevi of Anatolia. *Middle East Review of International Affairs, 3*(4), 74-89.

# ÖZGEÇMİŞ

**Kişisel Bilgiler**

| | |
|---|---|
| ORCID | 0000-0002-6491-7454 |
| Adı Soyadı | Oğuz Can CAFEROĞLU |
| Doğum Yeri | |
| Doğum Tarihi | |

**Lise Eğitim Bilgileri**

| | |
|---|---|
| Lise | Gazi Anadolu Lisesi |

**Lisans Eğitim Bilgileri**

| | |
|---|---|
| Üniversite | Çankırı Karatekin Üniversitesi |
| Fakülte | İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi |
| Bölüm | Uluslararası İlişkiler |

**Yüksel Lisans Eğitim Bilgileri**

| | |
|---|---|
| Üniversite | Çankırı Karatekin Üniversitesi |
| Enstitü | Sosyal Bilimler Enstitüsü |
| Anabilim Dalı | Uluslararası İlişkiler |

**İletişim**

| | |
|---|---|
| E-Posta | |